

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

УДК 94(477)«1649»:930.2

**Валерій Степанков,
Віталій Степанков**

ЗБАРАЗЬКО-ЗБОРІВСЬКА КАМΠΑНІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (травень-серпень 1649 р.): МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ Й ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

У статті запропоновано методичні поради й підібрано джерела, що торкаються висвітлення важливої теми з історії Української революції XVII ст., а саме: «Збаразько-Зборівської кампанії українського війська та її наслідків (травень-серпень 1649 р.)» для козацької України. Вони допоможуть викладачам, учителям і студентам глибше збагнути її причини, хід і підсумки. Зокрема, в'яснити сутність стратегічного плану Б. Хмельницького та його соратників, вплив кримського чинника на перебіг Зборівської битви й зміст укладеного 18 серпня 1649 р. Зборівського договору, негативні політичні результати успішної воєнної кампанії.

Ключові слова: українська армія, Б. Хмельницький, облога, битва, Збараж, Зборів, хан, татари, король, поляки, договір.

Збаразько-Зборівська кампанія гетьмана Б. Хмельницького є однією з найблискупіших військових операцій проведених у Центральній і Східній Європі першої половини й середини XVII ст. Водночас вона стала яскравим прикладом випадків визначального впливу геополітичного чинника на результати здобутих перемог, що зводили їх нанівець. Адже безнадійне становище обложеної у Збаражі однієї польської армії й повний розгром другої біля Зборова поставили Річ Посполиту у катастрофічну ситуацію, виходу з якої без капітуляції її короля й уряду не існувало. Проте кримський хан Іслам-Герей, виражаючи політичні настрої беїв і мурз, вирішив не допустити появи на північних кордонах ханства потужної незалежної Української держави, яка б стала нездоланим щитом захисту від їхньої традиційної політики систематичних вторгнень в українські землі, що супроводжувалися спустошеннями, грабежами й захопленням ясиру. Укладений ним з Яном Казимиром договір за спиною у Б. Хмельницького змусив гетьмана та його соратників відмовитися від намірів домагатися відторгнення від «ляхів всієї Русі й України» у кордонах як «володіли благочес-

тиві великі князі», включаючи Галич, Львів, Холм і до «Вісли»¹. Саме тому видатний український історик М. Грушевський, ніч з 15 на 16 серпня, коли розпочалися польсько-кримські перемовини, назвав «фатальною» і «в трагічній історії України не багато було моментів страшніших від цього».² Оцінюючи політичні наслідки укладеного гетьманом Зборівського договору з Річчю Посполитою, він не без підстав стверджував: «Нещастем його (себто Б. Хмельницького – авт.) і цілої України було, що найвищий порив, коли ставлено метою дійсне визволення народу і напружено до того всі сили, скінчився зборівською катастрофою»³, внаслідок якої «Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись»⁴. Отже, Збаразько-Зборівська кампанія українського війська з її політичними наслідками стала важливим (але, на жаль, деструктивним) чинником у перебігу визвольних змагань українців середини й другої половини XVII ст.

Перш ніж приступити до формулювання методичних порад з метою глибшого осягнення складових цієї теми, вважаємо слушним, як своєрідний «вступ», подати історіографічний огляд стану її вивчення в українській та польській історіографіях. Сподіваємося, що він допоможе скласти точніше уявлення як про існуючий доробок науковців у вивченні тих чи інших аспектів даної проблеми, так і недостатньо досліджені чи навіть проігноровані питання. А відтак полегшить читачу сформувати цілісний погляд на перебіг даної кампанії української армії та її політичні підсумки для Української держави.

Аналіз стану з'ясування цієї проблеми в українській історіографії дає підстави для невтішного висновку: вона не стала предметом монографічного дослідження, а тому, цілком зрозуміло, у ній не реконструйовано загальної панорами даної драматичної події вітчизняної історії. Як наслідок, наші знання про неї носять переважно епізодичний характер (в основному обмежуються ходом битви 15 серпня й статтями укладеного 18 серпня українсько-річпосполитського договору) та відзначаються браком адекватного образу сутності події. На сторінках окремих книг і статей продовжують блукати витворені ще у другій половині XIX ст. польськими й українськими науковцями наклепи на роль Б. Хмельницького (з метою очорнення його діяльності): начебто він був й ініціатором припинення 16 серпня битви, й укладення перемир'я з королем й відповідальний за жахливе спустошення ординцями теренів півдня Волині й Подільського воєводства та ін.

Вперше у вітчизняній науковій літературі зробив спробу з'ясувати перебіг кампанії та її наслідки М. Костомаров. У знаменитій монографії «Богдан Хмельницький» приділив їй показу велику увагу – майже 2 розділи (8-й і більшу частину 9-го)⁵. До його честі, увівши до наукового обігу чимало нової джерельної

інформації, змалював більш-менш об'єктивну картину (у дусі переважно романтичного методологічного концепту). Зокрема, торкнувся характеристики фортифікацій Збаража, показав перебіг облоги українцями і татарами міста й табору польського війська, роль князя І. Вишневецького у керівництві його обороною, різноманітні заходи Б. Хмельницького, спрямовані на оволодіння ними. Визначив маршрут просування війська короля Яна Казимира до Зборова, звернувши увагу на блискучий маневр гетьмана, дякуючи якому непомітно для противника (разом з ханом) перекинув основні сили в район Зборова і влаштував там засідку⁶. В яскравих барвах описав розгром поляків у битві 15 серпня, проте, не критично поставившись до інформації літописів, стверджував, що саме Б. Хмельницький з власної ініціативи припинив наступного дня «винищення» поляків, бо, мовляв, не хотів, аби король потрапив до «бусурманської неволі»⁷. Воднораз вперше в українській історіографії підкреслив існування в укладеному польсько-кримському договорі таємної статті, що дозволяла татарам грабувати поселення і брати ясир на українських землях, а також виклав умови українсько-польського договору⁸.

На відміну від М. Костомарова, котрий у центр дослідження поставив комплекс питань, що торкалися дій власне українсько-кримських військ та військово-політичних планів Богдана Великого й спроб їх реалізації, П. Куліш не приховував симпатій до польського керівництва, як тільки міг обляпував болотом постать гетьмана, котрого характеризував «розбійницьким генієм». Перебіг облоги Збаража падав суворо слідуючи змісту польських щоденників без критичного аналізу світоглядних засад їхніх авторів. Докоряв Яну Казимиру за повільність просування його війська на допомогу обложеним, яким симпатизував. Проігнорував роль українських воєнків у Зборівській битві 15 серпня (вважаючи, що їх просто-напросто не було на полі бою, бо, мовляв, вони з'явилися лише ранком 16 серпня), приписавши всі заслуги татарам. Відверто зневажливо висвітлив дії Б. Хмельницького під час перемовин щодо укладення Зборівського договору. Безсоромно називаючи його «виродком нашої Малоруської сім'ї», покладав на нього безпосередню відповідальність за погром вчинений татарами українських поселень під час повернення до Криму⁹. На подібних позиціях стояв й П. Буциньський, для котрого гетьман представляв собою «тип малороса, відірваного від батьківщини, від своїх співвітчизників польським вихованням, польською цивілізацією...»¹⁰. Саме тому, мовляв, не дозволив під час Зборівської битви козакам захопити короля до полону і переконав хана вступити з ним у переговори для укладення миру. Робить безпідставний висновок: «Король і поляки були у захопленні від такого повороту справ, вони були врятовані Хмельницьким»¹¹.

Найґрунтовніше з істориків другої половини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. висвітлив Збаразько-Зборівську кампанію М. Грушевський. Ввівши до наукового обігу багатий джерельний матеріал (листи, щоденники, реалії польських авторів (українські не збереглися)), він висвітлив (в основних рисах) підготовку Богданом Великим армії до можливих воєнних дій з Річчю Посполитою, її похід до Збаража, співвідношення сил сторін під час облоги поляків, стратегію і тактику гетьмана тощо¹². Заслуга дослідника полягає і в тому, що уникнув витворення емоційно забарвлених сцен й образів при реконструкції перебігу Зборівської битви, яку подав у стриманих тонах. На відміну від попередників, детальніше змалював початок, хід і наслідки польсько-кримських й українсько-польських перемовин. Вперше підкреслив трагічні наслідки для реалізації української державної ідеї укладених договорів¹³.

У польській історіографії проблема Збаразько-Зборівської кампанії польського війська вперше стала об'єктом дослідження у творчості видатного вченого Л. Кубалі. Зрозуміло, що вивчаючи її, не міг не торкнутися і висвітлення дій українсько-татарських підрозділів. Так, подав чисельність обложених у Збаражі поляків у 15 тис. осіб, українців – у 300 тис. осіб, а татар – у 100 тис. осіб, що мало підкреслити мужність жовнірів, котрі успішно протистояли майже півмільйонній армії ворога¹⁴. Ґрунтовно з'ясовуючи плани і дії польського командування, автори вельми поверхово висвітлив тактику й стратегію гетьмана і хана. Традиційно для польської історіографії всіяко очорнював постать Б. Хмельницького, звинувачуючи у зрадницьких задумах, відсутності жалю до пролиття «козацької крові», підступності тощо¹⁵. Описуючи Зборівську битву 15 серпня, проігнорував участь у ній українців. Правда, аналізуючи укладення договору з Кримом, негативно оцінив згоду короля й канцлера на брання татарами ясиру під час повернення до Криму: «торгувалися людською кров'ю». Визнав також той факт, що власне хан змусив Б. Хмельницького піти на укладення договору з королем¹⁶.

Концепція Л. Кубалі лягла в основу теоретичних аспектів дослідження Л. Фраса, котрий присвятив спеціальну працю обороні Збаража. Її позитивним аспектом вважаємо спеціальний розгляд ним питання про прикметні риси географічного розташування Збаража і міських околиць, місця знаходження замку та його фортифікацій¹⁷. На відміну від своїх попередників, торкнувся висвітлення мобілізаційних заходів Богдана Великого, котрому вдалося зібрати армію у сотні тисяч осіб, його підготовки до воєнних дій та походу у напрямку Старокостянтинова тощо. Розкрив також причини відступу поляків власне до Збаража, а не до Кам'янець-Подільського чи до іншого міста¹⁸. Заслугує на увагу показ ним заходів польського командування у справі зміцнення укріплень навколо табору, примноження запасів живності й фуражу. Вельми детально охарактеризу-

вав перші бої з українсько-кримськими підрозділами та перебіг облоги, слушно відзначаючи мужність жовнірів і військовий талант І. Вишневецького. Воднораз підкреслював майстерність українського гетьмана у проведенні земляних облогових робіт, приписуючи їй, можливої наявності у його таборі, турецьким інженерам²⁰. Вперше зробив спробу вияснити масштаби впливу на становище обложених голоду й хвороб, а також ґрунтовно проаналізував завершальний етап збараського протистояння²¹.

У радянській історіографії вперше з марксистських позицій потрактував Збарасько-Зборівську кампанію М. Петровський. Описавши у загальних рисах хід облоги польського війська в Збаражі, автор основну увагу приділив висвітленню Зборівської битви та її результатів. Підкреслював той факт, що лише «зрада» хана врятувала поляків від катастрофи, котрий «примусив Хмельницького піти на переговори з королем...». Намагаючись з'ясувати її причини, слушно зауважував, що для кримської верхівки «найвигідніше було б, щоб війна українського народу проти Польщі тяглась майже безперервно, без рішучої, остаточної перемоги одної з сторін»²². Автор висловив також абсурдне міркування, що однією з них могло бути бажання українського народу до «об'єднання з народом російським», яке «ханові було відомо»²³, що засвідчувало започаткування утвердження в українській історіографії ідеологічного постулату «возз'єднання» (поки що у трактовці «об'єднання») обох народів. Приділивши належну увагу показу українсько-польських перемовин щодо укладення Зборівського договору, історик робить наступний висновок: «Відсутність допомоги російського уряду, а також зрада хана під Зборовом привели до того, що кампанія 1649 року не звільнила Україну від іґа шляхетської Польщі»²⁴. Як бачимо, наступною політичною догмою, що впроваджувалася в історичну науку, ставала ідея месіанської ролі Росії стосовно України.

Найглибше з'ясував сутність кампанії та її наслідки видатний дослідник І.П. Крип'якевич, погляди якого сформувалися під впливом концепції М. Грушевського. У монографії «Богдан Хмельницький», окресливши основні події Збараської облоги, основну увагу приділив показу перебігу Зборівської битви. При цьому слушно констатував участь українських підрозділів у погромі польського війська 15 серпня та їх вирішальну роль у боях за місто й оволодіння ворожим табором наступного дня. Вперше в історіографії виокремив прикметні риси військового мистецтва Б. Хмельницького²⁵. Стисло, але винятково змістовно, виклав хід українсько-польських перемовин і вплив на них кримського чинника²⁶.

Сучасна історіографія зробила крок уперед у вивченні цієї проблеми, проте не настільки значний, щоб мати підстави вести мову про помітний успіх. Відзначимо у першу чергу

доробок Ю. Мицика, В. Брехуненка та В. Чайки у дослідженні Збараської облоги поляків, якій присвятили окреме видання. В опублікованій ним книзі (розрахованій на масового читача) зроблено успішну спробу у науково-популярній формі реконструювати цілісну панораму події: місце розташування сил протиборствуючих сторін, фортифікації, включаючи укріплення польського табору, хід облоги й перебіг проведених штурмів, переписітеї кримсько-польських й українсько-польських переговорів й укладення відповідних договорів, а також, що важливо, подано стислі характеристики провідників польського й українського війська²⁷. Зі статей слід виділити працю Ю. Мицика «Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме», в якій на основі аналізу опублікованих й архівних джерел, ґрунтовно висвітлено дану воєнну операцію Богдана Великого, розкрив план дій гетьмана, показав причини й зміст його переговорів з польським командуванням. Заслужують на увагу наведена ним цифра обложених жовнірів – «понад 30 тисяч» (вочевидь, із врахуванням обозних слуг), констатація факту перебування в українському обозі київського митрополита С. Косова, котрий схилив старшину до замирення з Річчю Посполитою, а також висновок про загибель майже всього польського війська не лише від воєнних дій, але й жахливого голоду, від якого жовніри продовжували помирати і після зняття облоги (23 серпня) під час їх просування до Львова²⁸. Торкалися висвітлення цього питання також Я. Дзира, В. Смолій і В. Степанков, І. Стороженко²⁹.

Не більше пощастило дослідженню Зборівської битви. Правда І. Стороженко у монографії, присвяченій характеристиці воєнного мистецтва Б. Хмельницького, зробив спробу реконструювати її передумови, початок, хід і наслідки. Проте обмеженість використаної джерельної бази не дозволила автору уникнути деяких прикрих погрішностей. Зокрема, вони мають місце у запропонованому маршруті просування українського війська до Зборова, участі його підрозділів у бою 15 серпня, визначенні ініціатора припинення битви у другій половині дня 16 серпня (Б. Хмельницького) тощо³⁰. В. Смолій і В. Степанков у монографії про українського гетьмана приділили належну увагу зображенню передумов, ходу і наслідків (насамперед політичних) Зборівської битви³¹; В. Степанков охарактеризував її і в окремій статті³².

У сучасній польській історіографії основна увага приділена висвітленню Збараської облоги польської армії, жовніри якої продемонстрували високі бойові якості і вражаючу мужність. Проте події Зборівської битви, в якій, очолюване королем польсько, зазнало повного розгрому, поки що не ставали предметом спеціального монографічного дослідження. Важливе значення для в'яснення укріплень польських обозів біля Збаража і Зборова мають праці С. Александровіча, котрий ґрунтовно проаналізував виявленні карти-схеми їх розташувань і фортифіка-

цій³³. К. Сьледзінський 2005 р. опублікував науково-популярну книгу «Збараж 1649» (друге видання побачило світ 2014 р.), акцентуючи увагу на показі героїзму польських вояків та вмільому керівництві ними командування, виділяючи при цьому талант І. Вишневецького³⁴. Д. Анджейчак у монографії «Кампанія Збаразька 1649 року» приділив особливо велику увагу висвітленню подій, що передували власне самій облозі (їм присвячено 175 стор. тексту з 272 стор. змісту книги): початку кампанії, співвідношенню сили сторін, стану фортифікацій Збаража, підготовку польського командування до облоги. Й помітно менше місце займає опис самої облоги (с. 195-259), зроблений на основі аналізу виключно опублікованих джерел³⁵. Своєю ґрунтовністю виділяється дослідження М. Роговіча, котрий вперше в історіографії розглянув увесь комплекс головніших питань, намагаючись якомога повніше реконструювати панораму події. Глибокий аналіз джерел дозволив зробити цінні додатки, що складаються з 12 маловідомих джерел та 26 карт і планів. Правда, їй властивий і типовий для польської історіографії недолік: вилучення з обрахунків чисельності польського війська обозних слуг, візників й ін. («челяді»), котрі брали участь у боях, некритичне сприйняття польських джерел щодо чисельності української і кримської армій, їхніх втрат під час облоги, глорифікації польської зброї і духу тощо³⁶. Доцільно відзначити також доробок видатного польського історика В.А. Серчика, котрий у книзі «На палаючій Україні. Дії Козаччини 1648-1651» цілий розділ відвів висвітленню Збаразько-Зборівської кампанії польського війська, що дозволило йому відобразити більш-менш повну картину літньої кампанії двох польських армій³⁷.

Не сумніваємося у тому, що зроблений нами історіографічний огляд стану вивчення Збаразько-Зборівської кампанії українського війська допоможе, зацікавленим у з'ясуванні цієї проблеми особам, краще зорієнтуватися у пошуку і підбранні необхідної наукової літератури й скласти уявлення про загальну картину її перебігу та політичних наслідків для Української держави. Цей сюжет промовляє також про відсутність робіт, в яких би вона розглядалася як єдина, цілісна подія. Утвердилася хибна практика розчленовувати її на дві військові операції: Збаразьку облогу і Зборівську битву де-факто майже не пов'язаних між собою. В силу чого подальше дослідження даної важливої проблеми вважаємо вельми актуальним завданням вітчизняних істориків. З другого боку, така ситуація породжує чимало труднощів для викладачів ВНЗ, студентів, учителів, краєзнавців в осмисленні сутності цієї події, стратегічних задумів молодшої української політичної еліти й причин їх провалу; з'ясуванні чисельності вояків з української, польської й кримської сторін та їхніх втрат у кампанії; визначенні етапів облоги українцями й татарами поляків у Збаражі й

Зборівської битви; в'ясненні питання участі українських во-
яків у битві 15 серпня, причин відмови хана від довершення
погрому поляків і поступливості Богдана Великого під час пе-
реговорів, змісту таємної статті польсько-кримського договору
18 серпня тощо. Адже далеко не всі вони мають можливість
опрацювати основну українську і польську наукову літературу.

Як це не дивно на перший погляд, але не сприяє також по-
глибленню їхніх знань і обширність наявної джерельної бази, що
відзначається великим об'ємом суперечливої інформації, в якій
легко «потонути» будь-кому, хто фахово не займається вивченням
цієї тематики. Слід також зважати на той факт, що всю її створи-
ли польські автори, котрі всіляко намагалися очорнити визвольні
змагання українців, а тому легко потрапити під «магічний» вплив
наведеного у ній фактологічного матеріалу, що часто сприйма-
ється за «чисту правду» сучасників. Дякуючи зусиллям україн-
ських і польських археографів (А. Барабоя, І. Бутича, А. Гельцеля,
О. Компан, І. Крип'якевича, Ю. Мицика, М. Нагельського й ін-
ших), більша частина джерел опублікована, проте міститься у
різних виданнях, а тому часто недоступна (попри можливість
Інтернет-ресурсів) для пересічного читача-пошукувача. Воднораз
немало з них продовжує зберігатися у рукописному вигляді в ар-
хівах і рукописних відділах України, Польщі, Росії та інших країн.

Враховуючи названі обставини, й підготували методичні
поради для ґрунтовнішого вивчення цієї теми. У запропоно-
ваному плані виокремили п'ять головніших питань, з'ясування
яких дозволить усім бажаючим не тільки отримати необхідні
знання для осягнення сутності подій, але й, осмисливши їх, по-
перше, набутти фахових компетентностей, а, по-друге, на цій
основі сформувані власне бачення (аргументоване необхідним
об'ємом об'єктивної джерельної інформації) їх розвитку, міс-
ця і ролі в історії Української революції. Відповідно до складо-
вих плану теми, підібрано джерела, що, як на наш погляд, най-
більш адекватно відображають ті чи інші фактологічні подро-
биці, з яких і складається цілісний образ Збаразько-Зборівської
кампанії українського війська. Розташування джерел обумов-
лене врахуванням двох важливих чинників: науковою цінніс-
тю вміщеної інформації (перевага надавалася тим із них, авто-
ри яких були учасниками кампанії), а також обов'язкового до-
тримання хронологічного принципу, що єдиний дозволяє ре-
конструювати послідовність і динамізм перебігу подій. Аби чи-
тачеві було легше орієнтуватися у виборі опрацювання дже-
рел для вивчення того чи іншого питання плану, подаємо стис-
лу характеристику кожного з них, акцентуючи увагу на голо-
внішому. Всі джерела подаються українською мовою (більша
частина їх перекладена Ю. Мициком й іншими авторами, ре-
шта – нами). Виконано переклад на українську мову й росій-
ськомовних текстів джерел, виданих у «Документах об освобо-

дительної війні українського народу 1648-1654 гг.» (К., 1965). При чому, переклад здійснено не з російської мови, а з оригіналу, вміщеного у цьому археографічному виданні. Українською мовою подаються й тексти написані давньоросійською мовою.

Перекладаючи джерела, зберегли існуючі у польськокомовних текстах наступні скорочення, що мають такий повний зміст:

п. – пан;

пп. – пани;

й.м. – його милість;

й.к.м. – його королівська милість;

й.кн.м. – його князівська милість;

в.м. – ваша милість;

в.м.м.пп. – ваша милість милостиві пани;

РП – Річ Посполита;

ВКЛ – Велике князівство Литовське;

КП – Корона Польська.

Датування подається за **новим стилем**.

Готуючи цю статтю, автори виконали таку роботу: В.С. Степанков підготував історіографічний огляд стану вивчення теми і методичні поради до перших двох питань, а В.В. Степанков – методичні поради до наступних трьох питань, стислу характеристику відібраних джерел, а також їхній підбір і переклад. Загальну редакцію змісту статті здійснив В.С. Степанков.

Сподіваємося, що запропоновані поради й тексти джерел допоможуть тим читачам, котрі зацікавляться вивченням Збарасько-Зборівської кампанії української армії, збагатити існуючі у них знання про неї, уточнити окремі деталі, виправити хибні уявлення тощо. Вони, зрозуміло, стануть у нагоді як викладачам ВНЗ у розробці лекцій з історії Української революції і вчителям при підготовці уроків з історії України ранньомодерного часу (8-й клас), так і студентам при підготовці до семінарських занять, виконанні модульних контрольних робіт, написанні курсових, бакалаврських і магістерських робіт. Учні старших класів зможуть скористатися цим матеріалом під час виконання наукових робіт у системі МАН, а краєзнавці – почерпнути цінну для себе інформацію з історії південно-східної Волині середини XVIIст.

Автори, відштовхуючись від власного розуміння перебігу кампанії та її ролі у революції, пропонують свій план її вивчення (кожен із зацікавлених читачів, зрозуміло, має право на розробку власного варіанту). Відповідним чином при розгляді його питань висловлюються поради, якими бажаючи можуть скористатися.

План:

1. Відмова польського уряду від перемир'я. Вторгнення польської армії у козацьку Україну і початок воєнних дій (травень-перша декада липня).

2. Мобілізація Б. Хмельницьким війська, його політичні плани і похід у південно-східну Волинь (кінець квітня – перша декада липня).
3. Облога українсько-кримськими військами Збаража (10 липня – 22 серпня).
4. Зборівська битва та роль у ній української армії (15-16 серпня).
5. Переговори під Зборовом й укладення кримсько-польського й українсько-польського договорів та їх наслідки для Української держави (16-18 серпня).

Висвітаюючи **перше питання**, важливо відразу ж вияснити умови укладеного (внаслідок перемовин з посольством Речі Посполитої) 24 лютого 1649 р. Переяславського перемир'я. Основними з них були наступні: перенесення «комісії» на 23 травня (час завершення складання козацького реєстру) з метою узгодження статей мирного договору й визнання обома сторонами лінії розмежування між козацькою Україною і Річчю Посполитою на **Волині і Київщині** по ріках **Горинь і Прип'ять**, а у **Поділлі** – по **м. Кам'янець-Подільський**. Отже, до кінця травня польська політична еліта де-юре визнавала входження до складу Української держави не тільки теренів Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, але й східної та центральної частини Подільського, східної і південно-східної частини Волинського воєводства і півдня ВКЛ. Це надзвичайно важливо пам'ятати, бо інакше неможливо об'єктивно оцінити ні подальшої української політики Варшави, ні політичних наслідків Зборівського договору.

Однак, польська сторона відразу ж стала на шлях його порушення. Отримавши неофіційну підтримку Варшави, кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський і підचाший коронний М. Остророг упродовж березня-квітня проводили наступальні операції проти козацьких залог і повстанців з метою витіснення їх з території Подільського воєводства. У боях брали участь з обох сторін до 20 тис. осіб. Хоча поляки спромоглися до кінця березня закріпитися по лінії **м. Бар – м. Меджибіж**, козаки й покозачені подоляни у середині квітня відбили Бар і заблокували ворожу залогу у Меджибожі, засвідчуючи готовність битися до повної перемоги. Б. Хмельницький неодноразово застерігав польських воєначальників і київського воєводу А. Кисія (уповноваженого весті переговори з гетьманом щодо організації проведення комісії) не провокувати зриву перемир'я.

Слід також відзначити, що король і уряд не проявляли щирих намірів вчасно провести комісію, бо не хотіли визнавати під владою гетьмана інших теренів України за винятком півдня Київського воєводства. Тому прагнули переконати його не вписувати до реєстру покозачених посполитих з «волостей»³⁸. Призначений керівником майбутньої комісії київський воєвода А. Кисіль не без підстав у листі до канцлера Є. Оссолінського від 24 квітня нарікав, що, попри наближення часу їх проведення, ще

не отримав жодних інструкцій з приводу пунктів, які слід обстоювати під час перемовин³⁹. І не випадково! Бо 6 травня король послав Б. Хмельницькому повідомлення про перенесення часу комісії на 21 червня⁴⁰. Це було зроблено з метою приспати його пильність, бо польська правляча еліта явно схилилася до воєнного варіанту розв'язання проблеми появи Української держави. І **22 травня** король уже офіційно надав командуючому польським військом А. Фірлею право **ініціювати наступ** на її терени.

На жаль, у вітчизняній історіографії не приділено належної уваги дослідженню боротьби українських залог і покозаченого населення південно-східної Волині з підрозділами польської армії, що вторгнулися сюди **31 травня**. У зв'язку з чим у запропонованій нами добірці джерел підібрано ряд матеріалів, що проливають світло на неї. Слід зауважити, що керівництво залог і новостворених полків з покозачених селян і міщан були не готовими до відбиття ворожого нападу, бо сподівалися на проведення комісії, а відтак виявилися неспроможними вчинити ефективний спротив. Доцільно звернути також увагу на той факт, що наступ поляків проводився з двох місць розташування військових підрозділів. Так, А. Фірлей розпочав наступ 31 травня зі Заслава, перейшовши р. Горинь. Розіслані ним підрозділи 31 травня – 1 червня розгромили українців під Сульжинцями, 2 червня захопили Шепетівку і Судилків, а 15 червня спільно з полком князя С. Корецького оволоділи Зв'ягелем. Кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський бл. 6 червня, вирушивши з Купеля, зайняв спочатку Красилів, а потім Старокостянтинів. Переслідуючи відступаючих українців, бл. 10 червня штурмом оволодів Острополом. І до **середини червня** польські підрозділи захопили терени південно-східної Волині. 21 червня полки А. Фірлея та С. Лянцкоронського возз'єдналися в районі м. Грицева⁴¹.

Важливо підкреслити важливість боїв подільських полків під проводом досвідченого брацлавського полковника Д. Нечая за Меджибіж, які традиційно ігноруються українськими істориками. Слід наголосити на тому, що подоляни, враховуючи успіхи противника на півдні Волині, вирішили запобігти зміцненню його позицій у північно-східній частині Подільського воеводства шляхом перетворення Меджибожа у свій потужний фортпост. І бл. 20-21 червня розпочали його штурм. На допомогу залозі спочатку С. Лянцкоронський направив 6 корогв під проводом Я. Сокола, котрий спромігся лише прорватися до міста. Дізнавшись про цю невдачу, кам'янецький каштелян майже з усім об'єднаним військом (щонайменше у 10 тис. вояків) вирушив їм на допомогу. 23 червня він з'явився під Меджибожом, яким уже опанували подоляни, котрі штурмували замок. Уникаючи битви у відкритому полі, Д. Нечай відвів полки (чисельністю бл. 18-20 тис. осіб, переважну більшість яких складала покозачені посполиті, а не козаки) до задалегідь

викопаних окопів у Звіжинці (південній околиці Меджибожа) й успішно відбивав атаки поляків. Дізнавшись від язиків про наближення армії Б. Хмельницького, польські воєначальники прийняли ухвалу відступити і бл. 25 червня приєдналися до табору А. Фірлея, розташованого біля Старокостянтинова. Його регіментарі, налякавшись відомостей про появу авангарду гетьмана в районі Пилявець, розпочали у ніч з **26 на 27** червня панічний відступ до Збаража, куди через Росолівці, Чолганський Камінь, Плебанівку прибули **1 липня**⁴².

Готуючи відповідь на **друге питання**, доцільно акцентувати увагу на наступних аспектах політики гетьмана упродовж березня-квітня. По-перше, домігшись визнання польською стороною входження до складу козацької України теренів на заході – по р. Горинь, а на півночі – по р. Прип'ять, розпочав зміцнення її кордонів. Узаконив формування у порубіжних районах козацьких полків із місцевих посполитих. Коли ж довідався про наміри противника взяти під контроль Летичівський повіт Подільського воєводства, направив сюди брацлавський полк Д. Нечая, котрий спромігся разом з місцевими полками затримати просування поляків по лінії м. Бар – м. Меджибіж. По-друге, намагаючись уникнути передчасного поновлення воєнних дій, суворо наказував порубіжним полковникам у Поділлі й Волині дотримуватися умов перемир'я. У зв'язку з чим розпорядився Д. Нечая у першій половині квітня припинити наступальні операції у районі Меджибожа й формування армії⁴³. По-третє, провадив активну дипломатичну діяльність, спрямовану на утворення антипольської коаліції у складі Криму, Московії, Порти й Придунайських держав (Молдавії, Валахії й Трансильванії).

Усвідомлюючи, що річпосполитська еліта не поспішає направляти комісію для переговорів, бо готується не до укладення миру, а до війни, Б. Хмельницький з другої половини квітня вносить корективи у свою політику. Так, у листах до кримської знаті закликав її надати Війську Запорозькому воєнну допомогу, бо поляки «з нами неодмінно хочуть вести війну»⁴⁴. В листах до А. Кисіля від 24 квітня та 13 травня наголошував на провокаційних діях польської сторони, внаслідок чого «все наше військо Запорізьке непокоїться і боїться, щоб, не дай Боже, не закінчили цю комісію так, як рік тому: тут про згоду, а тут про що інше думали»⁴⁵. В силу чого, на що слід звернути увагу, в **кінці квітня** розпочав **мобілізацію** війська. Обов'язково доцільно відзначити властиві їй наступні прикметні риси. **По-перше**, до кінця першої декади травня у Правобережжі (в усякому випадку у Поділлі) у селах дві сім'ї мали відправити до війська озброєного піхотинця, а в містечках і містах – скільки можна – піхотинців і кіннотників. **По-друге**, з другої декади травня розпочалася масова примусова мобілізація чоловіків, уникнення від якої каралося смертю⁴⁶.

Вочевидь 20 травня біля Києва на р. Либідь було вчинено перший перепис війська, що складалося з 30 полків. Очікуючи

на підхід татар, подався з ним на традиційне місце його зібрання на р. Росаві. Дочекавшись на початку червня підходу передових кримських чамбулів, вирушив до Умані, де залишив міцну залозу, а звідтіля, не поспішаючи (очікував на підхід хана з основними силами) через Старий Животів, Старий Пиків, Хмільник прямував до Старокостянтинова.

Слід обов'язково **наголосити на тому**, що ця **затримка** Іслам-Герей зіграла не тільки **зловісну** роль у долі населення і полків південно-східної Волині, бо їх очільники вчасно не отримали наказів гетьмана підготуватися до відбиття ворожого нападу, а відтак зазнали жахливого погрому. Адже складається враження, що Б. Хмельницький **не міг діяти без узгодження** своїх планів із намірами хана (маємо підстави стверджувати, що останній обумовив надання допомоги Війську Запорозькому саме такою вимогою, перебираючи таким чином до своїх рук **ініціативу і роль посередника** в українсько-річпосполитських відносинах). Саме тому він не наважився відправити до південно-східної Волині потужний корпус, побоюючись обвинувачення з боку хана у порушенні перемир'я. Саме тому, маючи від розвідників дані про чисельність, панічні настрої жовнірів й розгубленість польських воєначальників, гетьман замість того, щоб **переслідувати** їх (а ми знаємо, що він був прихильником стратегії проведення рішучих наступальних операцій з метою розгрому противника на марші) і **знищити**, з'явившись 26 червня до Пилявець, **зупинився**, дозволивши таким чином полякам **врятуватися від катастрофи!** Б. Хмельницький вкрай повільно, очікуючи на підхід хана, рухався за польським військом. У кінці червня пройшов мимо Базалії і зупинився біля Чернявки (неподалік Купелі). Тим часом Іслам-Герей 8 липня прибув до Чолганського Каменя. Ймовірніше всього, саме цього дня гетьман з'явився з частиною вояків до нього. На спільній нараді ухвалили наступати на противника. Ранком наступного дня українсько-кримські підрозділи розгромили авангард роз'їзду А. Сераковського й вирушили до Збаража.

Висвітлення **третього питання** доцільно розпочати зі з'ясування заходів польського командування, спрямованих на зміцнення оборони своїх позицій. Радимо скористатися працями С. Александровича, Д. Анджейчака, І. Крип'якевича, Ю. Мицка, М. Роговича, Л. Фраса й інших авторів з метою вивчення фортифікацій Збаража, оборонних можливостей розбудованого поляками табору, розташування у ньому, місті й замку підрозділів тощо. Особливо важливо вивчити чисельність жовнірів. Звертаємо увагу читачів, що польські автори традиційно подають її у **9-10** тис. осіб. Правда, Д. Анджейчак, М. Рогович та Л. Фрас, враховуючи наявність обозних слуг («челяді»), відповідно визначали кількість жовнірів у **15, 20 і 15-25** тис. осіб⁴⁷. Використовуючи методика, запропоновану сучасним

польським дослідником Р. Сікорою для обрахунку чисельності обозних слуг (для цього слід помножити кількість кіннотників на 2)⁴⁸, отримаємо наступний результат. За даними джерел, військо налічувало щонайменше бл. 12 тис. осіб у т.ч. 9 тис. кіннотників і 3 тис. піхотинців; перемножимо число кіннотників на 2 й одержимо 18 тис. осіб челяді. Тоді загальна кількість вояків складала, як мінімум, **30** тис. жовнірів. Принагідно зауважимо, що чисельність українського війська, кіннота якого з'явилася під Збаражем 10 липня, приблизно налічувала **100-110** тис. осіб, з яких тільки бл. **60** тис. були досвідченими вояками, а решта – покозачені посполиті й обозні слуги. У розпорядженні хана нараховувалося не більше **40-45** тис. осіб. Таким чином союзні війська сягали **140-155** тис. осіб.

Бойові дії розпочалися зіткненням татар і поляків **10 липня**, що започаткували **Збаразьку облогу**. Як на наш погляд, у її перебігу можна виокремити 3 періоди. Доцільно охарактеризувати характерні риси кожного з них. Так, **перший** охоплює **10-21 липня**. Прикметними для нього були дві ознаки: намагання гетьмана рішучими **наступальними** діями (штурми були вчинені 11, 13, 16-17, 19-20, 21-22 липня) оволодіти польським табором і містом та спроби польського командування (14-16 липня) схилити на свою сторону Іслам-Герей. **Другий** припадає на **22 липня – 6 серпня**. Б. Хмельницький, зазнавши великих втрат під час приступів, змінює тактику. На **чільне** місце виступає проведення **облогових робіт** з наближенням до польських позицій у поєднанні з потужними обстрілами ворожих позицій й окремими штурмами (31 липня – 1 серпня, 6 серпня). Слід відзначити вкрай скрутне становище обложених, котрим не вистачало продовольства, фуражу й води та поширення серед них різноманітних хвороб. **Третій** період – **7-23 серпня** – характеризувався переважно **обстрілом** польських позицій, **сипанням** валів навколо них, які в деяких місцях уже наближались до кількох десятків метрів від них та **катастрофічним** становищем жовнірів, котрі почали масово помирати. Внаслідок укладеного Зборівського договору, **23** серпня блокада знімається й упродовж двох наступних днів останні почали купляти в українців живність, коней і худобу. **25** серпня основні сили українського війська під захистом табору вирушили до козацької України. У ніч з 26 на 27 серпня жовніри залишили Збараж й подалися спочатку до Тернополя, а звідтіля трьома шляхами – до Львова. По дорозі чимало з них померло від хвороб і зловживання їжею.

Варто звернути увагу на втрати сторін. Ми не поділяємо висновку М. Роговіча, що у поляків вони складали **2** тис. осіб, в українців – **50** тис., а в татар (включаючи зборівські) – **10** тис. осіб⁴⁹. Зрозумілий його пафос показати поляків чудобогатирями, яких майже не брали кулі, голод і хвороби, який, однак, жодного відношення до науки не має. Не можна ви-

бірково посилатися на свідчення тих окремих сучасників, котрі намагалися щосили оспівувати славу непереможного польського воїна й водночас у такій же мірі принизити противника. Аналіз джерел дає підстави стверджувати про чималі втрати поляків, особливо серед челяді, що складала, вочевидь, щонайменше **8-10** тис. осіб. Щодо українців, то їх полягло і померло від ран ймовірно всього бл. **15-20** тис. осіб. Оскільки татари майже не брали участі у боях, то втрати, вочевидь, складала не більше **1** тис. осіб.

Четверте питання бажано готувати зі з'ясування планів польського короля та отримання ним благословення на похід проти України від папського нунція. Необхідно розкрити його заходи, спрямовані на залучення до війська посполитого рушення шляхти деяких воєводств (Волинського, Беязького, Руського й ін.). Слід чітко визначити маршрут просування Яна Казимира, звернути увагу на постійне зростання чисельності жовнірів. Прийнявши ухвалу у Сокалі прямувати до Збаража, на початку серпня залишає місто й, рухаючись через Радехів, Топорів, Білий Камінь і Золочів, **13** серпня зупиняється неподалік **Зборова**. Варто також відзначити спробу короля усунути від влади Б. Хмельницького. Так, 5 серпня він звернувся з універсалом до козаків і посполитих («черні»), повідомляючи, що вирушив у похід з метою звільнити від «татарської неволі», в яку віддав їх гетьман, й вимагаючи розійтися з війська, повернутися до домівок і віддавати «послушенство своїм панам». А 7 серпня повідомив Військо Запорозьке про призначення замість Б. Хмельницького гетьманом С. Забузького⁵⁰. 14 серпня польське командування розпочало підготовку переправи через Стрипу біля Зборова. На цей час чисельність армії зросла (разом зі слугами) до **50-54** тис. осіб при **30** гарматах.

Б. Хмельницький й Іслам-Герей завчасно отримали відомості про наближення противника. На спільній нараді ухвалили не очікувати його, а завдати удару на марші. Тому, залишивши для продовження облоги поляків у Збаражі найменш боєздатні підрозділи, самі, ймовірно всього у ніч з **13 на 14** серпня знялися з позицій. Чисельність союзних військ встановити можна лише в дуже загальних рисах. Як на наш погляд, татар налічувалося бл. **30** тис. осіб, а українців – не більше **40** тис. При чому, в авангарді – кінноті – поряд з татарами перебувало, вочевидь бл. **10** тис. українських вершників, очолюваних гетьманом, а позаду з обом просувалася решта. Маючи дані про плани Яна Казимира, гетьман і хан вирішили атакувати поляків під час їхньої переправи через Стрипу водночас з тилу й фронту. Б. Хмельницький через агентів домовився з групою міщан, що вони подадуть сигнал церковним дзвоном про початок переправи.

У ході битви доцільно виділити 3 етапи: **перший – день 15 серпня; другий – ніч на 16 серпня і третій – день 16 серпня**. Важливо мати на увазі, що Б. Хмельницький та Іслам-Герей вирі-

пили скористатися тим, що на ранок 15 серпня польське військо розтягнулося від Зборова до **Млиновець** (в районі Метенівської переправи її захищало понад тисячу жовнірів). А відтак за умовним сигналом зі Зборова, коли більше половини поляків уже переправилося біля Зборова, атака майже одночасно розпочалася з тилу (тут дещо раніш) і з фронту. Слід запам'ятати, що в обох її напрямках безсумнівно **домінуючу** роль відігравали **татари**. Саме вони, захопивши Метенівську переправу, завдали нищівного удару з тилу польським підрозділам, яких гнали до обозу під Зборовом, а також попереду розгромили лівий фланг армії, очолюваної королем. Відзначимо, що останній проявив велику мужність на полі бою, намагаючись зупинити утікаючих жовнірів. Але не вона врятувала йому життя, а пасивність татар, котрі прорвалися до його ставки й обійшли її. Під вечір поляки, зазнавши страшного погрому, почали укріплювати табір. Не мають рації ті дослідники, які заперечують участь гетьмана й українців (мовляв, вони з'явилися під вечір) у битві. Просто їх було значно менше й, зрозуміло, розташовувалися вони не в перших лавах нападників. Маємо дані про це у кількох джерелах. Так, в офіційній «Реляції славного походу ... Яна Казимира» (дяка нас є важливим саме такий її характер, а також час написання – кінець серпня, коли вже в її автора/авторів складалася цілісна картина події) зазначалося, що рухливий ворог кинувся назустріч королю з 100 тис. татар і 50 тис. козацьких вершників, за якими ще рухалося 150 тис. козаків, які з'явилися увечері цього ж дня. Вершники ж (і татари, і козаки) з обох сторін кинулися на королівське військо⁵¹.

В історіографії продовжують ігнорувати факт **важливого** політичного наслідку **вирішальної** ролі татар у розгромі поляків 15 серпня. Адже саме тому хан перетворився зі союзника Б. Хмельницького в основну політичну постать, від позиції якої тепер залежала як доля Речі Посполитої, так і козацької України. Тому **другий** етап (ніч з 15 на 16 серпня) відзначався не бойовими діями, а підготовкою до їх відновлення наступного дня й посиленням ролі політичного чинника. Якщо українці готувалися до штурму Зборова й ворожого табору, то поляки, усвідомлюючи безвихідність ситуації (не було жодного мілітарного шансу на порятунок), запропонували Іслам-Гереву й Б. Хмельницькому варіант перемовин. У свою чергу татари вдалися до тактики вицікування, намагаючись максимально послабити позиції польської еліти, але не допускаючи при цьому капітуляції й розпаду Речі Посполитої, й, водночас запобігти офіційному визнанню незалежності Української держави.

Ранком 16 серпня українці розпочали штурм міста й польського табору, що започаткував **третій** етап битви. Показово, що татари у масі своїй участі у ньому не брали (виняток складали лише окремі підрозділи). Становище обложених було критичним:

опівдні козаки уже двічі проривалися у середину табору, проте закріпитися на зайнятих позиціях не змогли. У відбитті атак наступаючих важливу роль відігравали обозні слуги. З останніх сил трималася міська залога. В силу чого король дав добро на негайні переговори щодо укладення угоди. Тому Іслам-Герей розпорядився припинити битву й гетьман **вимушений** був з цим погодитися, не безпідставно побоюючись, що інакше ненадійний союзник перетвориться у ворога. Маємо надзвичайно цінне визнання А. Кисіля, яке варто завжди пам'ятати, ведучи мову про битву й укладений договір: **«якби хан під Зборовом над нами не змидувався, то вже б нам він (гетьман – авт.) кінець зробив»**⁵². Тепер на чільне місце виступили перемовини.

Для з'ясування останнього, **п'ятого, питання** важливо збагнути наступний принципово важливий принцип політики кримських володарів стосовно християнських країн, які вважалися «землею війни»: «з якого ж боку хто впаде за мертво, користь належить ісламу», а відтак дотримувалися політики збереження рівноваги сил між ними⁵³. В силу чого концепція воєнних дій Іслам-Герей полягала в тому, аби істотно не послаблювати потенціал Речі Посполитої і відповідним чином не зміцнювати потугу Війська Запорозького. Окрім цього, для нього вельми важливою обставиною було отримання татарами здобичі. Ще 14 липня під час перших переговорів під Збаражем кримського візира з А. Конєцпольським та І. Вишневецьким той повідомив, що вони «життям своїм ризикують ради тих, хто нам більше заплатить...» і хто з ними хоче домовлятися, натякаючи, що король ігнорує їхнього володаря⁵⁴.

Саме відсутність намірів добиватися капітуляції Речі Посполитої, прагнення отримати від неї максимальної винагороди за укладення миру, повне несприйняття ідеї витворення на її руїнах Української держави й стали підважиною пошуку порозуміння кримської знаті з королем. Тому **не має жодних підстав** обвинувачувати її у «зраді» Б. Хмельницького, як це часто подається у науковій та навчально-методичній літературі: вона не перебувала у васальній залежності від гетьмана й не присягала йому у вірності, а керувалася виключно власними інтересами, що є цілком природним у політиці. Аналіз джерел (виїмки з деяких з них наводимо у статті, зміст яких радимо опрацювати) дозволяє простежити хід кримсько-польських перемовин, що завершилися повною перемогою кримської сторони. Поляки змушені були поступитися у всіх найважливіших дискусійних питаннях і у другій половині дня 17 серпня узгоджують пункти майбутнього договору де-юре оформленого наступного дня. Показово, що не всі вони потрапили до його офіційного тексту. Вони передбачали не тільки згоду Речі Посполитої на виплату хану щорічних упинок, викуп за війська під Зборовом і Збаражем (по 200 тис. талерів), встановлення між ханом і королем відносин «вічної приязні» й використання татарами пасо-

вищ над ріками Інгул і Велика Віся (згадки у договорі про це не має), але й дозвіл грабувати поселення й **брати ясир на українських землях** (таємний 6-й пункт не зафіксований у тексті).

У жодному випадку не можна розглядати укладення українсько-польського договору окремишньо від впливу позиції Криму. Навзаєм за поступки Яна Казимира Іслам-Герей визнав гетьмана і Військо Запорозьке королівськими **підданими**, що повинні підкорятися йому. Тому відмовився від підтримки проекту договору Б. Хмельницького, що передбачав збереження в складі Української держави теренів Летичівського повіту Подільського воєводства й південно-східної Волині (кордон мав проходити **західніше** умовної лінії **Берлінці, Бар, Старокостянтинів й р. Случ** і за Случ, що впадає в Прип'ять...), визначення чисельності реєстрових козаків волею гетьмана й інші⁵⁵. Проте під явним тиском з боку хана змушений був піти на істотні поступки: територіальні (відмовитися від території, що перебувала у складі Подільського і Волинського воєводств), обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб й ін., зафіксовані у тексті договору від **18** серпня.

Укладення договору стало, як на наш погляд, великою політичною невдачею молодій політичній еліті за обставин здобутої мілітарної перемоги над Річчю Посполитою. Його негативні наслідки проявлялися у наступному:

- завершилися крахом плани домогтися незалежності Української держави у складі етнукраїнських земель, що перебували у Речі Посполитій;
- не вдалося досягнути збереження теренів держави у кордонах її існування до початку кампанії, а також визнання її польським урядом політичним суб'єктом Речі Посполитої;
- втрата Б. Хмельницьким та його соратниками самостійності в обранні політики стосовно Речі Посполитої, бо тепер вона потрапила у залежність від позиції Криму;
- обмеження козацького реєстру й передбачуване договором повернення шляхти до маєтків де-юре перекреслювали соціально-економічні завоювання посполитих у революції;
- перетворення геополітичного чинника у вирішальний чинник впливу на хід і наслідки національної революції;
- жахливе спустошення татарами під час їхнього повернення з кампанії теренів Подільського й півдня Волинського воєводств, зокрема було зруйновано сотні поселень, а також вбито і захоплено у ясир щонайменше 150-200 тис. осіб.

*Стисла характеристика
пропонованих джерел для вивчення теми*

Документ № 1 (угода з польськими комісарами про укладення перемир'я) дозволяє з'ясувати терени утвореної Української держави у першій половині 1649 р. і час майбутньої комісії польської й української сторін.

Документ № 2 (лист підчашого коронного до львівського підкоморія) подає важливу джерельну інформацію про боротьбу за м. Бар українських і польських підрозділів весною 1649 р.

Документ № 3 (поради київського воєводи А. Киселя Б. Хмельницькому) промовляє про несприйняття посполитими можливого замирення з Річчю Посполитою.

Документ № 4 (лист полковника А. Незабитовського до аноніма) інформує про рішучість подолян не впустити поляків за р. Горинь й наміри переобрати гетьмана.

Документ № 5 (лист Б. Хмельницького до кам'янецького каштеляна С. Лянцикоронського) розкриває заходи Б. Хмельницького, спрямовані на зміцнення західного кордону козацької України.

Документ № 6 (лист Б. Хмельницького до кримського калги-султана) засвідчує прагнення гетьмана заручитися воєнною допомогою Криму у боротьбі з Річчю Посполитою.

Документ № 7 (лист подільського судді Л. М'яковського до аноніма) розповідає про дипломатичні дії Б. Хмельницького у сфері створення антипольської коаліції та настрої українців не допустити поновлення польського панування.

Документ № 8 (статейний список російського посла до Б. Хмельницького) має унікальну інформацію про політичну програму гетьмана й обґрунтування ним ідеї незалежності козацької України від Речі Посполитої.

Документ № 9 (лист короля Яна Казимира до Б. Хмельницького) констатує небажання польської політичної еліти проводити перемовини з Україною й перенесення нею комісії на 21 червня.

Документ № 10 (подвійне віці короля шляхті) засвідчує підготовку королем воєнної кампанії проти Української держави.

Документ № 11 (лист Хжостовського до мечника подільського) проливає світло на механізм мобілізації посполитих Поділля до українського війська.

Документ № 12 (відписка вольновського воєводи Ф. Арсенєва до Розрядного приказу) засвідчує масовий характер мобілізації козаків до українського війська.

Документ № 13 (відписка хотмизького воєводи К. Арсенєва до Розрядного приказу) інформує про факти примусового характеру мобілізації Б. Хмельницьким посполитих Лівобережжя до армії.

Документ № 14 (лист Раєцького до аноніма) є важливим для висвітлення підготовки польським командуванням вторгнення у південно-східну Волинь й дипломатичні заходи Б. Хмельницького, спрямовані на отримання допомоги з боку іноземних держав.

Документ № 15 (лист короля до белзького каштеляна А. Фірлея) констатує наказ Яна Казимира головнокомандуючому розпочати воєнні дії проти козацької України.

Документ № 16 (таємна реляція аноніма) засвідчує прагнення українців звільнитися з-під влади Речі Посполитої.

Документ № 17 (таємна реляція козака Ольшевського) промовляє про наміри Б. Хмельницького добитися незалежності й утворити Руське князівство.

Документ № 18 (лист аноніма про битву під Загалем) дозволяє з'ясувати сутність військового плану Б. Хмельницького кампанії 1649 р.

Документ № 19 (додаток до листа литовського польного гетьмана до короля) розкриває стратегічну мету походу І. Голоти до ВКЛ.

Документ № 20 (регест новин) зберігає унікальну інформацію про задуми Б. Хмельницького «поділити» Річ Посполиту між сусідніми державами.

Документ № 21 (лист А. Фірлея до короля) розкриває воєнні дії А. Фірлея проти українських підрозділів, зокрема розгром ними козацьких полків І. Донця й Таборенка.

Документ № 22 (лист С. Лянцкоронського до аноніма) висвітлює похід кам'янецького каштеляна проти українських залог на півдні Волині та захоплення ним Старокостянтинова й Острополя.

Документ № 23 (лист С. Лянцкоронського до львівського підсусідка) подає відомості про масовий відступ козацьких полків з території південно-східної Волині.

Документ № 24 (лист А. Фірлея до короля) дозволяє в'яяснити обставини оволодіння поляками Звягелем.

Документ № 25 (лист хорунжого новгородського до аноніма) подає цінну інформацію про бої за Меджибіж у третій декаді червня, появу Б. Хмельницького під Пилявцями та панічний відступ поляків з-під Старокостянтинова.

Документ № 26 (лист підчашого коронного М. Остророга до канцлера) з'ясовує причини відступу поляків до Збаража.

Документ № 27 («Щоденник» облоги під Новим Збаражем) є надзвичайно важливим для осмислення динаміки облоги польського війська у Збаражі.

Документ № 28 («Жалібний щоденник війська коронного...») деталізує перебіг боїв під Збаражем, проливає світло на використання українцями різних засобів для оволодіння польським табором й становище у ньому жовнірів.

Документ № 29 («Щоденник Зборівської експедиції» Я. Міхаловського) залишається найповнішим описом Зборівської кампанії польської армії й відзначається багатством конкретної інформації про бої 15-16 серпня й переговори 17-18 серпня з татарами й українцями.

Документ № 30 (лист королівського секретаря В. М'яковського до королевича Кароля Фердинанда) є найбільш яскравим описом Зборівської битви, в якому правдиво зображено катастрофічне становище польської армії та її великі втрати.

Документ № 31 («Щоденник» написаний у польському обозі) цінний для в'яснення ролі короля у бою 15 серпня та надання ним татарам дозволу на пограбування українських поселень і захоплення їхніх жителів у ясир.

Документ № 32 («Пункти вимог Війська Запорозького до його кор. м-ті») є унікальним джерелом для висвітлення проекту договору з Річчю Посполитою, розробленого Б. Хмельницьким.

Документ № 33 («Зборівська угода» козацької України з Річчю Посполитою) дозволяє з'ясувати не тільки зміст Зборівського договору, але й ті поступки, які змушений був зробити гетьман під тиском хана під час перемовин. У ньому є унікальна інформація про першу фіксацію у міжнародних договорах назви утвореної держави «**Україна**».

Документ № 34 («Пункти хана з королем під Зборовим») розкриває зміст польсько-кримського договору, що дозволяє збагнути ціну, яку заплатила Річ Посполита Криму, щоб врятуватися від капітуляції під Зборовим.

Документ № 35 (анонімне повідомлення про дії татар) фіксує безжалісне пограбування українського населення татарами за дозволом короля.

Документ № 36 («Літопис Самовидця») проливає світло на процес масового покозачення посполитих у травні-червні 1649 р.

Документ № 37 («Історія хана Іслам-Герейя III Гаджі Мегмеда Сенаї») становить собою татарське джерело про хід Зборівської битви й переговорів з королем.

Документ № 38 («Історія козацько-польської війни» С. Грондського) важливий для з'ясування участі українців у Зборівській битві 15 серпня.

Документ № 39 («Віршована хроніка» анонімного автора) є яскравим (у поетичній формі) образом, витвореним сучасником, трагічних наслідків дозволу короля татарам грабувати і брати у ясир українське населення.

Джерела

№ 1

1649. – 24 лютого. – Витяги з тексту угоди з польськими комісарами про укладення перемир'я

[...] 2. Оскільки через велику недостачу корму для коней військо і полки не можуть тепер стягнутися для складання реєстрів і відокремлення посполства, яке перебуває в них, комісія відкладається до трави, до зелених руських свят. Цього дня сам п. гетьман має упорядкувати військо й.к.м., додержуючись давніх звичаїв і привілеїв Запорізького Війська, щоб воно впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воеводства [...].

3. Тому що комісія тепер не може бути успішно укладена, має бути збережений мир з коронними військами і війська-

ми Великого Литовського князівства, які не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський. Військо Запорізьке також повинно залишатися на своїх позиціях і через ці місця і ріки не переходити і ніякого з обох сторін не мають робити під'їзду, наїзду і чвар [...].

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 104-105)

№ 2

1649. – 24 березня. – Регест¹ листа п. підчашого коронного (М. Остророга) до підкоморія львівського з Бара

Вирушили ми з Деражні знову до Бара на прохання п. Калинського, котрий попередив про небезпеку для жовніврів залоги. З'явилися до міста ранком, сподіваючись застати ворога, якого вже не було. Живемо тут «у голоді й смороді». Надійшла звістка, що сюди прибув брацлавський полк з полковником Нечаєм «відважним чоловіком», який збирає вояків у Шаргороді. Найгірше «тут те, що військо у Барі дуже бідує, великий голод на коней і людей, челядь і коні дуже ослаблені, вода смердяча і наполовину з трупами. Внаслідок чого челядь похворіла, а коней багато здихає. Так, що тут неможливо далі триматися. Не тільки челядь, але і товариство втікає безсоромно». Військо збурюється.

(Державний архів у Кракові, ф.465, спр.41, арк.87)

№ 3

1649. – Квітень. – Витяг з порад київського воеводи (А. Киселя) гетьману запорозькому

[...] Не має надії на мир, бо ці всі (особи), які виламалися з підданства панам і отримали козацький титул, миру не хочуть, вбачаючи у мирі своє повернення до підданства, а є їх у десять разів більше ніж Війська Запорозького... і саме вони можуть втягнути до домової війни [...].

(Бібліотека музею Чорторийських (Краків), спр.1657, арк. 374: Бібліотека Національна (Варшава). – МФ № 9163)

№ 4

1649. – 20 квітня. – Регест змісту листа полковника А. Незабитовського до аноніма з Меджибожа

У Барі не має «нашого війська», лише барчани біля Бару товчуться, прибравши до себе 600 гультяїв. За Вінницею тихо. Нечай зібрав було біля себе військо у 40 тис. осіб, але за наказом Хмельницького розпустив його. Сам гетьман «з давніми козаками хоче собі миру, чернь, однак, зась, заявляючи, що за

¹ Регест – короткий виклад змісту джерела.

Горинь не впустить ляхів і Хмельницький не буде гетьманом, а буде піп з Липовець, котрий взяв Бар».

(Архів Інституту історії України НАН України, оп.3, стр.58, арк.281-282)

№ 5

1649. – 20 квітня. – Витяг з листа Б. Хмельницького до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського

[...] Як у попередніх моїх листах я до в. в., м. м. пана, так і тепер повторюю. Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусить нас повідомляти. Проте я послав туди кількох своїх людей для приборкання тих, які порушували б волю і військові накази; таких я наказав суворо карати. Щодо Федоренка, Стапка та інших полковників, про яких в. м., м. пан пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в. м., м. пан з військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панами комісарами; згідно з старими пунктами обидві сторони до призначеного часу повинні бути терплячими, аж поки, дасть Бог, ця комісія закінчиться. Тому, як люблячий син, раджу в. м., м. пану, звідси видійти, – наші полки зараз повернуться [...].

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 110)

№ 6

1649. – 20 квітня. – Витяг з листа Б. Хмельницького до кримського калги-солтана з проханням надати військову допомогу

[...] Та ляхи здавна звикли неправдою йти і тепер так роблять; знаючи, що вже нема війська в. ц. милості, на нас наступають, поставивши собі за мету знищити нас і на Крим піти, в чому не допоможи їм, господи Боже. Про це повідомляє нас угорський король, який застерігає нас і в. ц. м., що і шведів залучають до війни з нами, однак шведів ще нема. Та маю в Бозі надію, що ворог не матиме успіху, бо зимою в добрих окопах, а тепер в болотах і лісах нас не добуде. Пам'ятаючи обіцянки і слова в. ц. м., яким під час свого від'їзду ти запевняв нас, слуг своїх, що не залишиш нас і в боротьбі проти будь-якого ворога допоможеш, – покірно просимо в. ц. м. тепер це зробити і з милостивої ласки своєї і царя й. м. ногайського, нашого милостивого пана, попросити, щоб, згідно з умовою, він наказав своїм ордам поспішати зараз же на святки [...].

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 113)

№ 7

1649. – 23 квітня. – Регест листа судді подільського
Л. М'яковського до аноніма

Маємо відомості, що козаки упродовж лише одного місяця шість разів направляли посланців до білгородського бея, прохаючи допомоги, якої отримати не змогли. Ці посланці у Чибурці переправлялися через Дністер. Старшим між ними був старий Федина з Рашкова. Коли ж з ними розмовляв п. Радзішевський і запитав про причину такої їхньої зятягості, то вони відповіли: «Спершу язики людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати». У Волощині зустріли послів Хмеля, що поверталися від Ракоців. Один із них повідомив, що Александр Ракоці молодший присягнув Хмелю на братерство. До хана також посилає безупинно послів, прохаючи, аби «не тільки їх м. панів гетьманів з ув'язнення не відпускав, але і жодного із в'язнів під загрозою розриву братерства: «Ти їх, – говорив, – хочеш випустити, а я хочу усіх вигубити, щоб а ні жодного ляха на світі не було». Нам повідомляють, що до Подністров'я прибув полк з Кальника і листи є від Хмеля «аби всі готували добрих коней і за два тижні стали (табором) на Морафі, а пожитки свої вивозили в інші краї. У Меджибожі тримаються наші корогви з п. Незабитовським».

(Michałowski J. Księga pamiętnicza / Jakub Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 388-390)

№ 8

1649. – 23 березня – 1 червня. Витяги зі статейного списку російського посла Г. Унковського до Б. Хмельницького

[...] Квітня 19 (за новим стилем 29 – авт.) дня Грігорій Унковській послав до гетьмана Селуяна Мужеловського, а велів говорити, щоб гетьман велів йому, Грігорію, бути у себе за для государевих справ [...]. І гетьман Грігорію говорив [...]. А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас господь від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, а ми волею Божою цим від них стали вільними [...].

І ми всю надію свою поклали на Бога і на пречисту Богородицю і на свою правду, писали до короля і до панів ради про те, якщо вони без зради хочуть з нами мати мир, то вони б учинили мир на тому, щоби їм ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі (так інколи називали українські землі – авт.), справи не має. Й поступилися б мені і Війську Запорозькому всією Білою Руссю у тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо [...].

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 150, 152, 154)

№ 9

1649. – 6 травня. – *Витяг з листа короля Яна Казимира до Б. Хмельницького з повідомленням про перенесення комісії на 21 червня*

[...] Комісії, назначеної нашими комісарами у Переяславі для облаштування нашого Запорозького Війська, неможливо зїхатися на Україні за такий короткий термін і розпочати цю роботу, бо особи, котрих ми задумали туди направити, не можуть в ній засідати, частково з-за поганого здоров'я деяких, самих видатних, яким потрібно лікуватися, частково з-за далекого розташування місця (зібрання).

Тому повідомляємо твоїй вірності волю нашу і наше бажання, щоб ця комісія була відкладена до 21 червня згідно нового календаря. На цей час наші комісари, домовившись з тобою про придатне місце, зїдуться й будуть виконувати доручену їм функцію з добрим для всієї Речі Посполитої задоволенням Війська нашого Запорозького [...].

(Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / составители А.З. Барабой, И.Л. Бутич и др. – К., 1965. – С. 215)

№ 10

1649. – 9 травня. – *Регест подвійного віці¹ Яна Казимира шляхті на посполите рушення*

Усіх і кожного зокрема, кому належить знати з рицарського стану Познанського воєводства, повідомляємо, що Річ Посполита у багатьох провінціях спустошена і майже з усіх сторін затиснена. Тому хочемо привести затятих бунтівників до минулого послушення, щоб «більше кров свою не проливали». Тепер ця сваволя «щораз то більшу гору бере і, сподіваючись на свої сили і посторонніх (володарів – Авт.) маючи у союзниках, до заспокоєння схилитися не хоче, тому доведеться з усіма силами РП-тій на її придушення виступити». Король сам вирушає своєю особою і закликає усіх інших «на порятунок спільної Вітчизни поспішати і при боці нашому ставати». Видаємо цей лист «за двоє віці», нагадуючи і наказуючи усім шляхтичам готуватися до виконання військового обов'язку і готуватися до походу.

(Michałowski J. Księga pamiętnicza / Jakub Michałowski. – Kraków, 1864. – S. 392-393)

№ 11

1649. – 12 травня. – *Регест листа п. Хжостовського зі Жванця до п. мечника подільського*

Надійшли відомості про появу татарських орд у полях. Тут, біля Дністра, з'явилися універсали Хмельницького, «аби двоє третього відправляли піхотинця з рушницею і ... (текст

¹ Віці – розпорядження короля шляхті готуватися до воєнного походу проти ворогів.

неможливо прочитати – авт.) кінного; а з міст і містечок відправляли скільки зможуть кінних і піших»...

(Державний архів у Кракові, ф.465, спр.41, арк.97)

№ 12

1649. – 18 травня. – *Витяг із відписки вольновського воеводи Ф. Арсенєва до Розрядного приказу*

[...] квітня де, государ, 29 дня (за новим стилем 9 травня – авт.) при них, вольновцях (мешканців Вольнова, котрі відвідали козацьку Україну – авт.), з литовських міст (українські міста часто росіянами називалися литовськими – авт.) з Гадяча, з Миргорода, з Полтави, з Опішні, з Куземчина, зі Зінькова, з Лютецьки, з Веприка козацькі отамани і полковники, і сотники з усіма козаками пішли до козацького гетьмана до Богдана Хмельницького стояти війською супроти ляхів [...].

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 178)

№ 13

1649. – травня 30. – *Витяг з відписки хотмизького воеводи К. Арсенєва до Розрядного приказу*

[...] 1 травня, государю, 11 (21) дня хотмижанин Іван Трубчанінов з товаришами з литовської сторони до Хотмизька приїхали. І в розпитуваннях [...] сказав [...], що ті черкаси (так нерідко тоді росіяни називали козаків – авт.) розповіли йому, Івану, з товаришами: послані вони, черкаси, від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, з листами до українних литовських міст. А велів де їм, черкасам, Богдан Хмельницький, гетьман запорозький, із усіх українних з литовських міст усяким людям старої і молоді чоловічої статі, усіх без вибору, відправити до Війська Запорозького на бій проти ляхів. А хто де у військо до гетьмана Хмельницького не прибуде, і тим людям від гетьмана бути страченими [...].

(Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 199-200)

№ 14

1649. – друга половина травня. – *Регест листа п. Раєцького до невідомого*

С. Лянцкоронський з белзьким каштеляном (А. Фірлеєм, призначеним королем головнокомандуючим військ в Україні – авт.) зустрілися у Ляхівцях для обговорення плану дій. Ухвалили, що А. Фірлей має розташувати підрозділи під Ляхівцями і Заславом, а С. Лянцкоронський – між Чорним Островом і Базалією. Повернувся п. Яскульський з Криму, котрий розповів, що за його присутності до хана Іслам-Герєя з'явилася три послы від Б. Хмельницького, прохаючи допомоги, обіцяючи взамін прийняти протекцію султа-

на. Звертав також гетьман увагу Іслам-Герей, щоб татари, взявши участь у поході, не розпорошувалися у пошуках здобичі, поки «нас повністю не знесе». Ракоці має стосунки з Хмельницьким щодо союзу у війні проти Польщі. Султан, враховуючи свої невдачі у боротьбі з Венецією, раніше було заборонив хану «надавати допомогу проти нас». Але орди уже вирушили.

З Константинополя повернувся п. Бучинський, котрий повідомив про прибуття до султана козацького посольства з «відданням підданства». Обіцяли завоювати Польщу й віддати її до його рук, аби «лише тепер їх було підтримано».

(Бібліотека Ягеллонського університету. ВР, спр.90, арк.14)

№ 15

1649. – 22 травня. – Регест листа Яна Казимира до белзького каштеляна А. Фірлея

«Ми бажаємо насамперед», аби табір для зосередження війська був розташований у такому зручному місці, щоб можна було звітглія надати швидкий захист цим краям. Доручаємо тобі з колегами обрати самостійно таке місце й зібрати у ньому все військо, не поділяючи його на частини. Хоча з-за недостатньої кількості нашого війська ще «не хочемо розпочинати війни», але якщо противник буде наступати чи випаде хороша нагода, то слід дати ворогу битву. Надаємо тобі «повне право на все, що впливає з військових міркувань, встановлювати залоги і робити все, що має відношення до війни, не доповідаючи нам про це».

(Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / составители А.З. Барабой, И.А. Бутич и др. – К., 1961. – С. 217)

№ 16

1649. – Кінець травня. – Витяг з пунктів таємної реляції особи, котра прийшла від Б. Хмельницького

[...] Хлопство всієї України своїм минулим щастям покладає надію на Хмельницького, бо у тому залишається розумінні, що з такою його великою силою Річ Посполита вже ніколи не зможе зрівнятися, а тому стверджують, що коли тільки Хмельницький захоче, то всього докаже і певно їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити [...].

(Бібліотека музею Чорторийських. ВР, спр.144, арк.682; Бібліотека Національна (Варшава). – МФ № 6719)

№ 17

1649. – Кінець травня. – Витяги з пунктів таємної реляції козака Ольшевського п. Смяровського

[...] При удільному Князівстві Руському, якщо дійде до згоди, має наміри звичайно залишитися і, що ухвалить, то щоб король йому присягнув [...]

З ордою нещодавно собі присягнули, щоб люд посполитий у неволю не був забраний і щоб шкоди йому не вчиняли аж до Вісли. А туди далі – вільно буде брати до неволі [...].

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 397)

№ 18

1649. – Червень. – Регест листа аноніма про битву під Загалем

У битві під Загалем, яка була затятою, козаки були розгромлені, захопили 3 корогви (одна була вручена Б. Хмельницьким) і бубни. Полковника І. Голоту добили (вочевидь самі козаки) за те, що «молодців добрих погубив у таборі». Гетьман направив його сюди, аби, «об'єднавшись з іншими полковниками, відповідно до наказу Хмельницького, військо ляхцьке розгромити і рухатися прямо на Вільно і, перейшовши Литву, над Віслою з Хмельницьким мали об'єднатися».

(Архів головний актів давніх (Варшава), ф.354. – Від. VI. – Скринька 36 і 37/1, арк.102-103)

№ 19

1649. – 3 липня. – Витяз з додатку до листа литовського польного гетьмана Я. Радзивила до короля

[...] Цей Голота, що поліг під Загалем, надіявся розгромити військо і йти безпосередньо до Могилева і ці, побунтувавши місцеві руські волості, з цих своїх 3000 старинних козаків мав зробити сотників, осавулів, полковників аж до Вільна йти, гублячи шляхетський народ [...].

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упорядник док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. 1: (1648-1649 рр.). – С. 279)

№ 20

1649. – червень. – Регест новин

Хмельницький розіслав до різних країн посольства, «бажаючи з ними лігу укласти й братерство», лише щоб йому надали допомогу: людей, живність, порох, кулі, гармати, коней. Обіцяє «собі перемогу над поляками» й «опанування Корони Польської». Хочє поділити її і віддати у володіння зарубіжним володарям: «насамперед турецькому цісарю обіцяв певну частину Русі, а собі хоче залишити другу частину аж до Перемишля і далі до кордонів руських; московському царю В.К. Литовське і Смоленськ; Ракоці, князю семигородському, – Польщу з Краковом; шведам – Прусію й інші володіння різних володарям».

(Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, ф.5, спр.189/II, арк.264)

№ 21

1649. – 2 червня. – Регест листа А. Фірлея до й.к.м.

Він не міг далі терпіти хлопської зухвалості. Тому, дізнавшись, що хотіли опанувати Заслав (Новий – розташований на правому березі Горині, тобто на козацькій території – авт.), щоб тримати під контролем переправу через ріку, вирішив їх випередити. І 31 травня переправився через Горинь під Заславом (а це вже було порушенням укладеного Переяславського перемир'я від 24 лютого, а відтак ознаменувало вторгнення польського війська у козацьку Україну – авт.) і під Новим замком закрив обоз. Відправив у роз'їзд кілька сотень жовнірів під проводом А. Суходольського, котрий наштовхнувся на полки І. Донця й Таборенка, що прямували до Заслава. В бою з їх передовими сотнями змусив українців відступити до свого обозу. Оволодіти ним А. Суходольський не спромігся, тому запросив допомоги в А. Фірлея, котрий негайно відрядив 6 корогв драгун, 1 корогву аркабузерів¹ й 1 корогву кінноти і 2 гармати. До них приєдналося також понад 1 тис. обозних слуг. Об'єднавшись (загальна кількість жовнірів складала щонайменше бл. 2,5 тис. осіб – авт.) після обстрілу українського табору з гармат й рушниць, вони атакували його і прорвалися у середину. Зазнаючи важких втрат, українці відступили до Сульжинець. Поляки не наважилися штурмувати місто й відступили.

(Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. ВР, ф.5, спр.225/II, арк.220 зв.)

№ 22

1649. – 1 червня. – Витяги з листа кам'янецького каштеляна С. Ляцкоронського до аноніма

[...] Я вже повернувся з чати, звільнивши Красилів від того гультяйства, яке до Старокостянтинова відступило, а коли і туди задумав вирушити, звідтіля, забравши міщан, хто з них лише міг зброю носити, пішли до Острополя і там зачинилися, розіславши у різні місця (листи) з проханням про допомогу. Поблагословив Пан Бог, що ми раніше за допомогу підійшли до міста і добили їх добре. Переправили через ріку Случ корогви, проте місто стояло у своїй упертості й сповнені гордості послів моїх, котрих направив до них з місцевих обивателів, постинали. Вчинивши з різних сторін штурм, взяли місто. Загибло того гультяйства бл. 12 тисяч (цифра перебільшена – авт.), а місто було дуже оборонним й будинки спалили, бо їх було там кілька тисяч. Замкнулися в замку, який міцно оточив та у день і ніч їх штурмували. Примусили таким чином вступити у переговори місцевого полковника Кривоносенка, уже пораненого.

¹ Аркабузери – різновид кінноти, озброєної вогнепальною зброєю, яку зараховували до складу рейтар.

Вирішили здатися. Дарував їм життя, а вони принесли присягу як козаки, так і міщани, засвідчивши вірність й.к.м. і РП-тій, і своїм панам, що не будуть бунтувати і розійдуться [...].

Тут уже всі краї і волості, з ласки Божої біля Горині й Случі, заспокоїли, бо після остропільського покарання відступили з Полонного і Звягеля. Гриців і Любонь (Любартів – авт.) роз'їздами втихомирено. Звідусіль не тільки козаки, але й селяни та міщани майже всі повтікали до України [...].

(Grabowski A. Ojczyzste spominki / Ambroży Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 42-43)

№ 23

1649. –13 червня. – Витяги з листа кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського до львівського підсудка

[...] Одразу ж після (капітуляції Острополя) всі волості опам'яталися й мало не вся Волинь, Полісся й значна частина Поділля очистилися. Відступили (козаки) не тільки з Любара, Полонного і Звягеля, але всі поголовно повтікали з Мирополя, Чуднова, вся ця галастра тиснеться вглиб України. Хмельницький обіцяється швидко сюди прийти, бо знайшли й лист його до цього Кривоносенка, котрий був найстаршим полковником в Острополі, а другий лист – до миропільського полковника (в яких наказував), аби готувалися до його приїзду, особливо сухарі, рибу, горілку, мед, пиво й інший провіант, а нас в тих листах називає душманами. Думаю однак, що швидше прибуде сюди Хмельницький до нас, думаючи, що ми його з татарами швидше (своїми) очима побачимо, ніж почуємо про його марш [...].

(Мицик Ю.А. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали / Ю.А. Мицик, В.І. Цибульський. – Рівне, 1999. – С. 47)

№ 24

1649. –19 червня. – Регест листа А. Фірлея до й.к.м.

С. Лянцкоронський захопив Остропіль. «Я направив Я. Розражевського до Хлапотина», котрий розпорошив там кілька тисяч гультяйства. Залишалося ще одне гніздо на Волині – Звягель. Порозумівшись з князем С. Корецьким, який від них перебував у великій небезпеці. Послав туди К. Пшиємського, надавши йому 9 корогв кінноти, 6 корогв драгунів і 10 корогв князя В.Д. Заславського. З'явився до них із 600 жовнірами і С. Корецький, який мав 4 гармати. Вирушили на Звягель. Застали ворога, що виходив з міста, але побачивши небезпеку, почав повертатися назад. Атакували його з трьох сторін і заставили відійти у передмістя. Проте кіннота їм тут нічого не могла вчинити, бо піхотинці з-за плотів завдавали втрат. Тоді в наступ пішли драгуни й змусили українців відступити до самого міста, де зачинилися. Після чого всі драгуни зісли з коней і пішли на приступ.

Але побачили, що воно досить укріплене, мало густі вежі і міцні паркани пересипані землею і вирішили не штурмувати, а запалити передмістя, бо вітер дув у напрямку міста. Воно спалахнуло й вояки та міщани довго боролися з вогнем, а драгуни по них густо стріляли. Побачивши безвихідне становище, вони самі з свого боку підпалили місто в кількох місцях, аби вогонь стримував наступаючих, а тим часом безпечно відступити мостом через Случ. Проте жовніри спромоглися прорватися і, переправившись, переслідували козаків і повстанців бл. 20 км. до містечка Несолоного. Захопили їхній табір.

(Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, ф.5, спр.225/II, арк.229 зв.-230)

№ 25

1649. –27 червня. – Регест листа хорунжого новгородського до аноніма

Під Меджибіж ходили (з-під Старокостянтинова – авт.) «у невеликій купі війська», а в цілому, то «ледь не з усім, яке лише перебувало в обозі». Застали Нечая з 40 тис. військом, котрий після облоги міста взяв його і тепер штурмував замок, «до якого збіглися всі іноземці, котрі знаходилися у залозі». Дали їм відсіч і загнали до окопу, який уже був готовий за Меджибожем у Звіжинцю. Там його обложили. Проте від язиків отримали відомості, що Хмельницький наближається, прямуючи на допомогу Д. Нечая. Тому, потрапивши під сильний вогонь обложених козаків, вирішили повернутися до свого обозу.

Хмельницький вчора з усіма силами став у Пилявцях. Роз'їзд коронного хорунжого під його табором захопив язика. Своєю розповіддю той «вчинив у таборі тривогу, що була подібна до страшної торішньої втечі». Все кинувши, почали відходити. Панове регіментарі, «коли мали спробу з хлопами радили не найгірше, тепер же, коли власне довелося мати справу з козаками і татарами, в цілому забувши все, один до другого їздили, а військові, підслуховуючи, собі за ними». Одні радили – відступати до Кам'янця, інші – до Козинець. А в цілому схилилися до такого ж рішення, як у минулому році: «один з другим перешіптувався і кожен, що кращого мав у возі, перекладав на коня». Минулого року військо запанікувало, побачивши ворога, а нині лише почувши про його чисельність.

Військо по-суті пішло у втечу. Проте ласка Божа, що окремим вдалося навести більш-менш лад у ньому. Вирішили відступати назад табором, маючи кінноту як прикриття. Ухвалили не йти далі Збаража чи Ляховець. Нашого війська не має понад 9 тис. осіб.

(Бібліотека музею Чорторійських. ВР, спр.144, арк.355-358: Бібліотека Національна. – МФ № 6719)

№ 26

1649. – 3 липня. – Регест листа підчасного коронного
М. Остророга до канцлера Є. Оссолінського

Приглянули місце для генерального обозу під Збаражем, де його вже закладаємо. Опісля отримали листа від в.м., аби його споруджували під Новоколястиновим. Правда, що місце під Новоколястиновим ліпше, але затрималися з цим, а ситуація змінилася. Коли радив ставати під ним, тоді у наших руках перебував Меджибіж і ті краї не були такими спустошеними, як тепер. Тому й обрали Збараж. До І. Вишневецького поїхав С. Лянцкоронський з проханням приєднатися до головного обозу. За нашим відступом від Бугу, Горині й Случі все та мешне хлопство збунтувалося і прибуло до Хмельницьких людей. Жовніри домагаються платні, нарікають на непевність служби, тому чимало ложних і шляхти залишає військо. А відтак прохаємо надіслати кошти.

(Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1. – С. 353-355)

№ 27

1649. – липень-серпень. – Регест щоденника облоги
під Новим Збаражем

8 липня. Відправили на розїзд польного писаря А. Сераковського з-понад 10-ма корогвами. Ввечері до обозу увійшов зі своїми підрозділами І. Вишневецький.

9 липня. Біля Чолганського Каменя розгромили «наш розїзд», загинуло 29 шляхтичів «і челяді немало».

10 липня. Не очікували на появу кіннотників, бо, мовляв, знали, що «козаки без табору ходити не звикли». У тилу нашого обозу татари захопили декілька тисяч обозних слуг, котрі шукали поживність. Після сутичок з татарами біля обозу з'явилося 30 тис. татар і козаків.

12 липня. Прибув козацький табір, що зупинився від нас бл. чверті милі¹.

13 липня. Помітивши, що з боку ставу «наш табір» погано окопаний, козаки вдарили по ньому. Однак їх відбили і чимало козаків потопилося у ставу.

14 липня. Знову усіма силами козаки вдарили на табір (переважно у місце, де знаходився І. Вишневецький), проте їх відбили. Відбулася зустріч останнього з візирем Сефер-Казі агою, під час якої князь переконавав останнього залишити Б. Хмельницького.

17 липня. Новий штурм, який «наші» відбили вилазкою і захопили 14 гуляй-городів², підготовлених до приступу, які запалили. Під час бою прогнали козаків і татар.

¹ Миля (польська) = 7,46 км.

² Гуляй-город – назва пересувної дерев'яної байової споруди, що складалася з щитів з бійницями для вояків, яка використовувалася козаками при штурмі фортець.

18-19 липня. Зменшували табір, насипаючи вали й копаючи окопи.

20 липня. Відійшли до зменшеного табору.

3 20 по 21 липня. Навколо «табору нашого» козаки висипали високий вал і викопали глибокий рів. З нього почали стріляти по «наших» і так вели вогонь 4 дні і ночі.

23 липня. Через трубача «наші» передали козакам листи, переконуючи їх залишатися вірними Речі Посполитій.

24 липня. Опівдні козаки перестали стріляти й закликали так вчинити поляків. Почалися «зустрічі знайомих наших зі знайомими козаками і приятельські розмови... Деякі запитували про домашні справи, виходили аж за вал і тютюном їх пригощали». До Хмельницького на переговори виїжджав М. Зацвіліховський (кум гетьмана – авт.), якому оповів про завдану шкоду Війську Запорозькому. Схиляв М. Зацвіліховського приєднатися до козаків.

26 липня. С. Яніцький їздив до хана, щоб переконати його або укласти мир, або залишити козаків. Проте той відмовив, заявивши, що тримає поляків у руках.

27 липня. Орда і козаки вийшли у поле.

28 липня. С. Яніцький знову з'явився до Іслам-Герая, схиляючи його до угоди, а також залишення Війська Запорозького й повернення до Криму. Хан відмовив. Польського посланця супроводжував І. Виговський – писар Війська Запорозького. Під час їхніх розмов було послано старшину для втихомирення черні, щоб не стріляли, зокрема вгамовували білоцерківський полк, під час якого «нашими було вбито Мрозовицького. Жалів його дужеalebс». І. Виговський розповів С. Яніцькому про обставини, які спонукали його залишитися у козаків: «Маю там батька, братів і сестер і коли б зрадив Хмельницького, той би наказав витяти усіх його рідних».

У ніч з **29 на 30 липня.** «Наші» вчинили потужну вилазку, яку навели на засідку. Вбито і поранено бл. 30 шляхтичів, окрім челяді.

30 липня. Ранком «наші» відійшли до третього, вже останнього, валу, вчиненого поблизу замку, зменшивши таким чином розміри табору. Було вчинено козаками його штурм, проте їх відбили.

Ніч з **31 липня на 1 серпня.** Козаки вчинили одночасний штурм міста й табору, але невдалий.

4 серпня. Увечері розійшлася чутка, що Б. Хмельницький кудись пішов з частиною війська.

5 серпня. Поляки на світанку вчинили вилазку і вирізали багатьох сплячих козаків, деяких захопили до полону. Останні розповіли, що Хмельницький стурбований пораненням полковника Федоренка, котрий взявся було за справу, щоб підірвати дубову вежу у пригороді, з якої ксьондз-езуїт Муховецький з переяславського колегіуму стріляв по українцям (всього за час облоги, за даними джерела, убив 215 осіб).

7 серпня. Козаки насипали вночі 7 шанців, навколо «нас, вищих від нашого валу».

8 серпня. З тих валів почали стріляти краці козацькі стрільці, які завдавали чималої шкоди. Опівдні козацький табір почав наближатися до Старого Збаража. Вночі він продовжив просуватися до Старого Збаража, де і зупинився. Сюди ж перенесли ханську і козацькі намети.

9 серпня. Ціни у польському таборі такі: пива гарнець¹ 1 фл.² 15 грошей, простої горілки кварта 10 фл., чверть³ збіжжя 30 фл., булка хліба грошового – 1 фл. і то не можна дістати без труднощів.

10-12 серпня. Йшли дуже сильні і холодні дощі.

16 серпня. Перед полуднем козаки вистрілили кілька разів з гармат у Старому замку, потім почали стріляти з рушниць. Пізніше поляки довідалися, що так відзначали триумф перемоги Б. Хмельницького над королем під Зборовом. Козак передав полякам листа, «в якому Хміль до Чарноти – свого обозного – з датою з Озерної руською мовою написав, повідомляючи, що військо й. к. м. розгромив і в'язнів, панів, що кращих, з собою припровадить. Нас наказував пильнувати, аби жоден не втік. Внаслідок чого почали хлопи волати, щоб ми поклонилися пану Хмелю і йому піддалися, бо йому і король не вчинив опору, але то буди придумані речі».

18 серпня. Козаки за допомогою підземних ходів вкопувалися у наші вали і, де цього досягали, то «били наших ціпами через вал».

19 серпня. «Німці вже собак, а ми коней уже тиждень як їмо». По цей час козаки «ціпами нас б'ють, каменями до нас з пращ кидають».

20 серпня. Посполиті, які до поляків у Збараж повтікали, «з голоду дуже хворіли і вмирали». Їх відпустили з міста до домівок (швидше вигнали – авт.), але милосердя від козаків не отримали. Татари їх разом з жінками і дітьми (всього 4 тис. осіб) усіх захопили.

21 серпня. З'явився п. Ромашкевич з листами до А. Фірлея, в яких комісари повідомили про укладення миру і власне прибуття до них наступного дня.

22 серпня. Стрільщина затихла. Розпочалися «приятельські балачки» поляків і українців.

23-24 серпня. Жовніри купляли у козаків живність, коней і худобу. Знайомі знайомих «частували горілкою, хлібом, яблуками».

25 серпня. Козацький табір знявся в дорогу. Опівдні вирушив Хмельницький з кіннотою.

¹ Гарнець = 4 кварта; 1 кварта = 0,95-0,96 л.

² Флорин – це інша назва польського золотого (1 зл. = 30 грошей)

³ Чверть = 20-50 гарнців

В ніч з **25 на 26 серпня** польський табір вирушив з-під Збаража, маючи дуже багато піших і мало кінних.

29 серпня. Польське військо трьома шляхами подалося з-під Тернополя до Львова. Згодилася челядь допалася до недозрілих фруктів і зернових, бо не було хліба. Тому «дуже багато їх похворіло і померло».

(Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999. – S. 135-162)

№ 28

1649. – Кінець серпня (29. VIII ?). – Регест Жалібного щоденника війська коронного... (його стисліша і з помилками копія опублікована Я. Міхаловським)

10 липня. Хмельницький і хан за три години до світанку вчинили наступ на польський обоз, розгромивши посланий роз'їзд. У день відбувалося багато герців.

11 липня. З полудня, розташувавши навколо польських позицій 30 гармат, козаки і татари пішли на приступ. Великий страх охопив жовнірів. Штурмували до ночі, завдаючи найбільшої шкоди з гармат, бо «легше було цього дня гарматну кулю (знайти), ніж у Львівському повіті цього року яйце».

13 липня. Ранком козаки з чотирьох сторін пішли на приступ і, «як смола, лізли» на вали, а татари «насувалися як хмара». Великою була їхня потуга під вечір, коли полк А. Фірлея «з валів уже було виперли» і виник намір втікати до замку, чого вчинити не дозволив І. Вишневецький. «Там нас пан Бог врятував, що з правого боку (козаки) відступили», а на допомогу полку А. Фірлея прибули «охочі» і корогви, які спромоглися відбити вали. В ночі вдвічі зменшили розміри табору.

16 (це помилка, насправді – 17) липня. Перед ранком штурмували місто і вже було оволоділи парканами і валами, відкинули піхоту Корфа. Проте козаків змусили відступити.

19 липня. В ночі розпочали штурм табору, особливо на ділянці І. Вишневецького. Всипали поряд вал, з якого обстрілювали сильно з гармат і рушниць. Деякі регіментарі почали схилитися до думки про необхідність відступу до замку, проти чого виступив І. Вишневецький і спонукав залишатися на місці. Проте врятував ситуацію великий дощ, що затопив вали козаків, котрі змушені були відступити. Поляки зробили вилазку й оволоділи кількома десятками гуляй-городів, які западали.

20 липня. З вечора вдалися до наступу «з усіх сторін», який відбили. На світанку розпочали обстріл: козаки з рушниць, а татари з луків. «Кулі падали як град», тому жовніри у таборі мусили самі окопуватися й окопувати коней.

В наступні дні козаки ночами зводили вали все ближче до обложених, котрі, «як кроти, ховалися у землі». До самих польськй валив вчиняли «підземні проходи», за допомогою яких били жовнірів «і киями, і камінням з пращ, брилами і землею». Упродовж 10 днів не припинявся галас.

30 липня. Перед світанком почали переходити до меншого табору біля замку. Це помітили козаки і татари й розпочали потужний наступ, який відбили за допомогою челяді. За три години козаки насипали «навколо нас» нові вали і в наступні дні шанцями наближалися, найдалі розташованих ліктів¹ на 30.

31 липня. Вчинено козаками потужний штурм міста, яких вдалося з великими труднощами скинути з валів.

1 серпня. З вечора Хмельницький, «підпоївши військо горілкою», вчинив штурм табору й міста.

5 серпня. І. Вишневецький вчинив вилазку.

6 серпня. На світанку з усіх сторін розпочався потужний штурм. Гуляй-городи «на колесах» штовхали по 15 осіб, великі драбини несли по 20 осіб. Спромоглися захопити польські вали, на яких втикали свої корогви. Ледь за три години важкого бою «виперли їх» звідтіля. Після чого з гуляй-городів і драбин зробили «потужні бедуарди²», з яких зранку й до вечора завдавали шкоди, «хто тільки показувався, вбивали». У кожній корогві кожного дня вбивали найменше 10 осіб, «котрі без сповіді умирали», бо ксьондзи не могли до них дійти, і «не могли один одного рятувати, бо і сам (ризиковав) бути убитим...». Тому убитий залишався сам («без душі»), а котрий ще був живим, то лежав до ночі на місці, «бо рятувати і брат брата не смів з-за густих куль». Тих шанців викопали навколо 15, «з яких в усьому обозі хто лише показувався, убивали». Намагалися накриватися плахтами і наметами, проте і це не допомагало. Бо у кожному шанці мали гармати, «які набивали шротом³», і «кожен їхній постріл не був даремним». В ночі, де хто лежав убитим, на цьому ж місці ховали.

15 серпня. Зі своїх валів козаки під землею вкопалися у наші вали, де розташовувався полк А. Конєцпольського. Цим жовнірам у день і в ночі надавали допомогу з інших підрозділів. Підкопувалися під наші вози, вчиняли вилазки. Поляки виявилися неспроможними запобігти цим діям. Тому козаки залізними гаками перетягували на свою сторону вози, жердинами закидали у вози, пов'язані між собою, запалені мазниці. Було прикро «не лише нам», але дуже важко і коням, бо «не мали чим годувати, мусіли забитих і здохлих різати на шматки

¹ Лікоть = 29,8-73,2 см.

² Бедуард – облогова вежа; бастіон.

³ Шрот – заряд до гармати, що складався з дрібних шматків металу і каменю для враження на невеликій відстані якомога більшої кількості осіб.

і коптити, а потім, закоптивши, знову сікти на бігус, посипати мукою і давати їсти коням і цим коней рятували».

(Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф.5, спр.189/II, арк.281-284)

№ 29

1649. – Осінь. – Регест щоденника Зборівської експедиції хорунжого королівського Якуба Міхаловського (найважливішого джерела з історії Зборівської кампанії польської армії – авт.)

У Збаражі «багато їх (шляхти – авт.), які не від ворога, але з-за скрутного становища через штурми і тяжкий голод, бо їли собак і кобилятину, померти мусіло». Війська тут не було, «як розповідають», понад 12 тис. осіб. Дошкуляв і великий смохід у таборі. Королівське військо рухалося через Топорів (з 6 на 7 серпня) «вертепами, болотами, лісами» у тисняві великій і, коли б у цей час з'явилось кілька тисяч козаків, то військо потрапило б у «найбільшу небезпеку». Під Білим Каменем «з-за великих дощів і непогоди мусіли стояти обозом чотири дні». У такому болотяному місці зупинилися, що, «коли йшла піхота, то болото було до коліна». Переправи були дуже важкі, внаслідок чого поздыхало чимало коней.

Ян Казимир перед вечором 13 серпня став «у милі від Зборова, над ставами, р. Стрипою та селом Млинівцями» з «лівого боку від шляху». Два челядники Я. Міхаловського під вечір подалися шукати живності і побачили з 70 татар, які винищували інших слуг, що косили сіно. Їм вдалося втекти і вони повідомили Я. Міхаловського про появу татар, а той у свою чергу сповістив про них короля. Останній вислав 14 серпня потужний роз'їзд М. Гдешинського з'ясувати ситуацію. Той, прибувши на місце події, побачивши трупи, заявив, що це не челядники, а «руські хлопи». Коли ж один із жовнірів заперечив, що це не русини, то вилаяв його, на що інший шляхтич зауважив: гнівається не з-за того, що ти сказав, а тому, що «його вислали на роз'їзд, з якого недавно повернулися, не заперечуй йому». Повернувшись, М. Гдешинський доповів Яну Казимиру: «Життям своїм запевняю, що об'їхав на три милі і ніде не має жодного знаку, що були татари і гарантую, що їх ще і на завтра не слід сподіватися», а тим слугам, що стривожили військо своїми відомостями, слід для прикладу втяти шії. Після чого король повернувся до Я. Міхаловського й наказав тому «своїй челяді добре всипати по сторонками по дупі». Й один з них (Бейковський) «цілу ніч Пана Бога прохав, аби татари прийшли. І Пан Бог дослухався до такого гарячого і плачливого прохання».

Ранком 15 серпня, коли обезпечені були, що не має татар, обоз вирушив і почав переправлятися у трьох місцях під містом, дорога теж погана була, бо гориста і в'язка від дощу. На лі-

вий берег Стрипи перебралася тільки половина возів, коли татари лісом і болотом вийшли на переправу в тилу, яку захищав полковник К. Корицький з 700 жовнірами і полк С. Вітовського, а трохи далі аж до возів обозу розташовувалося чимало підрозділів. Майже всі вони полягли – всього (за нашими підрахунками) бл. 6-8 тис. осіб, включаючи челядь. «Почавши від того там місця, де обоз перебував, трупи встеляли велику милю (бл. 8 км – авт.) не дуже густо, один від другого на сажень (1,9 м – авт.), на три, часом далі і всі вражені у шию лежали головами до обозу; ширина шляху була на половину великої стаї (бл. 115 м – авт.)».

Попереду польської армії татари з'явилися пізніше. Довідавшись про них, король почав шикувати підрозділи. Помітивши М. Гдешинського, Я. Міхаловський закричав на нього: «Бачиш такий, а сякий сину, здрайцю Речі Посполитої, яку завів у пастку, мовляв, що не має і не було татар. Пам'ятаєш, що вчора говорив? Знай, що горлом заплатиш». З'явившись, татари спочатку атакували праве крило, рясно обстрілюючи жовнірів стрілами, які особливої шкоди не завдали, бо в обличчя татар дув сильний вітер. Якби його не було, то стримати цю атаку не вдалося б. А відтак жовніри поволі відступали. Помітивши, що татари готуються до бою шаблями, наказали драгунам і челяді відкрити по нападниках вогонь. Тоді вони розвернулися і помчали до лівого крила. Спроба князя С. Корецького затримати їх зазнала невдачі. Поляки не витримали удару й почали відступ, який перетворився у панічну втечу. Татари, переслідуючи їх, прорвалися до місця розташування короля, котрий опинився «у найбільшій небезпеці».

Ввечері татари почали повертатися назад. Жовніри, включаючи челядь, почали окопувати табір і зміцнювати його. Король, не роздягаючись, сидів у каретці. Вночі серед жовнірів почали поширюватися чутки, що Яна Казимира хочуть вивезти з табору, рятуючи йому життя. Аби уникнути паніки, король сів на коня і при двох смолоскипах став об'їжджати табір, заспокоюючи вояків, промовляючи: «я хочу разом з вами жити і з вами буду помирати». Цієї ж ночі вислав листа до хана.

Ранком татари почали виходити у поле, а козаки штурмувати «наосліп» обоз і місто. Важливу роль у відбитті їхніх приступів відіграла челядь, очолювана козаками (ренегатами – авт.) С. Забузьким, котрого король призначив гетьманом Війська Запорозького (замість Б. Хмельницького), та Я. Ясноборським. Близьче до полудня становище залоги міста (400 жовнірів полковника Дета і добровільці) й захисників обозу стало критичним. Тоді сам Ян Казимир звертався до вояків й обозних слуг, роз'їжджаючи «без капелюха, волаючи, аби йшли до валів, аби йшли до оборони міста: «Змилуйтеся, не залишайте мене і Вітчизни», дозволивши їм випити напої, що залишилися у непограбованих возах, коли ворог так відчайдушно місто й обоз

штурмував». Стривожена челядь, підпивши, почала вчиняти вилазки, завдаючи противнику чималої шкоди. Відбулося 10 приступів й ситуація була грізніша і небезпечніша ніж минулого дня.

Під вечір почалися у полі перемовини канцлера й візиря. Останній передав вимоги хана. Ранком Б. Хмельницький також зустрівся з канцлером, засвідчивши схильність до угоди. Є. Осолінський (канцлер) запропонував направили до короля посольство, яке б дало пункти замирення. Гетьман погодився і король прийняв послів Війська Запорозького, запевнивши, що ухвалить усі ті пункти «Прохання», які не будуть шкідливими для його маєстату й безпеки Речі Посполитої. Трактати з ханом проходили складно. 19 серпня Б. Хмельницький «присягав на коні, бо інакше не хотів присягати». Текст присяги йому передав А. Кисіль. «Було з ним дуже багато клопоту перш ніж приступив до згоди і різні його мови були. Перед полуднем приїхав Хмельницький короля й. м. перепрошувати». Під час зустрічі розмовляв з Яном Казимиром «по руськи».

«Упродовж кілька сот років не були Польща і король жоден у такій небезпеці, в такій гострій кризі як 15 серпня. Лець не обернулася вона поразкою під Варною чи Легніцею, або коли Бату-хан татарський – 12 тижнів жив у Кракові, але і цей день, поки Польща існуватиме, буде днем смутку і буде пам'ятати наслідки поразки і різні братів наших, яких трупи покрили на мило велику зборівські поля. Ще тепер їх там збирають і ховають, а інших і важко було уже впізнати. Кілька вже могил накритих ми уже залишили».

(Relacje wojennez pierwszychlat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Miroslaw Najielski. – Warszawa, 1999. – S. 175-220)

№ 30

1649. – 21 серпня. – Регест листа й. м. п. В. М'яковського секретаря й. к. м. до королевича Кароля Фердинанда

Були забезпечені визнанням татарського бранця у четвер (12 серпня), що хан і гетьман не мали очікувати на короля під Збаражем, а думали про відступ. Проте вони підійшли зі 100 тис. кінноти «і зупинилися у діброві під самим Зборовом містом, а наш обоз став над р. Стрипою (на її правому березі – авт.) з другої сторони містечка біля села Млинівці». Помилкою було те, що не захопили «свіжого язика» про ворогів, які «у півмилі від нас ночували», хоча роз'їзди засвідчували «під своїм горлом», що їх ніде не має.

Ранком король наказав війську переправлятися у бік Озерної. І сам перейшов з піхотою, хочачи вшикувати військо за містом «і в шику йти на ворога». Інша частина війська розтягнулася позаду майже на милю. В кінці залишалися полки перемишльського і львівського повітів і К. Корицький «з лю-

дом». Орда, побачивши «розірване військо» й розтягнуте, під захистом туману почала заходити у тил. Спочатку вдарила на Корицького, котрий мужньо захищав від них переправу під Метеновим, але не стримав татар, котрі у трьох місцях почали переправу. Йому на допомогу вирушили полки, що знаходилися неподалік, але всі вони були розгромлені і знищені.

З іншого (лівого – авт.) боку Стрипи король сам шиковав меншу частину війська, кінні корогви висували вперед, прикриваючи їх піхотою і драгунами. Татари спочатку вдарили на праве крило, а потім на ліве, обминувши піхоту Убальда. Поляки не витримали «і тричі спину мусіли показувати». Побачивши втечу, король з рапірою у руках кинувся до втікачів, волаючи: «Не залишайте мене панове і всієї Вітчизни! (на полях вставка: «Пам'ятайте про славу предків ваших!»). Коли вже татари втиснулися у половину обозу, король «утікаючих хапав за корогви, за віжки, одним піднімав дух, інших хотів забити, щоб не втікали». З'явилося йому на допомогу лише 2 корогви, бо інших не було і рейтар своїх «дуже добрих зімкнув навколо себе, які вогнем ворога стримували». Дуже допомогла і піхота з боку, «бо коли орда за нашими загаялася до обозу, то її кожного разу відстрілювала піхота». Вона «летіла наосліп на вогонь». І «якби не безстрашне королівське серце, кінець був би нам і Вітчизні, бо вже на волосині висіла безпека нашої Вітчизни». То є «дивом Божим», що він, перебуваючи «у густій хмарі стріл», залишався не пораненим. У найважчий час наказав 3 корогвам атакувати, а ті відмовлялися під приводом відсутності ротмістра. Тоді промовив до них: «Ось я буду вам ротмістром!» і хотів кинутися вперед, але два шляхтичі (дворяни) не «дозволили особі володаря йти на смерть», бо тоді б загинули не тільки він, але і військо. Битва тривала до вечора. Увечері послано королем листа до хана, схиляючи його до миру.

16 серпня козаки прагнули здобути Зборів – дуже важливий як для збереження польських возів, так і для постачання обозу водою. Козаки всипали шанці, зробили батарею з гармат і «навальню дерлися через паркани». Король був дуже стурбований і сам почав збирати добровільців на підмогу: нагадував, прохав, вдохновляв. Тоді челядь кинулася до валів і зробила успішну вилазку. Козаки і татари відступили.

Під вечір на перемовини виїхали канцлер і візир. Вони продовжувалися і в наступні дні. Було укладено угоди.

«Такою є правдива нарація Зборівської трагедії».

(Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф.5, спр.189/II, арк.271-275)

№ 31

1649. – 23 серпня. – Регест щоденника в обозі під Зборовом

Під час битви 15 серпня «Ворог був затриманий лише піхотою і 200 рейтарами, за якими перебували покинуті король і п. канцлер. Якщо б татари пішли на них, вони напевне б загину-

ли, але (татари) обмежилися невеликими герцьями. Коли битва затихла, ми побачили себе у невеликій кількості, бо не було не тільки жовнірів, але і корогв, які ми потім знаходили у коноплях».

16 серпня опівдні «напали на нас у невеликій кількості козаки, але з такою навальністю, що двічі були у самому таборі».

Умови угоди з татарами передбачали і наступне: «пошосте, щоб татарам було дозволено, повертаючись, спустошувати край».

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / составители А.З. Барабой и др. – К., 1965. – С. 282-284)

№ 32

1649. – 17 серпня. – Регест «Пунктів вимог Війська Запорозького до його кор. м-ті»

1. Підтвердити всі давні козацькі права і вільності; де б навіть були три козаки «два повинні судити одного».

2. Козаки мають проживати, «почавши від Дністра, Берлінців, Бар(у), по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає у Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча, до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким...». Чисельність реєстру не визначалася і його мала складати гетьманська адміністрація. Надати амністію і тим, хто не потрапить до нього і перебуватиме під панською юрисдикцією.

3. Унія має бути скасована «і в Кроні, і у Великому князівстві Литовському».

5. Всі церкви і церковні маєтності мають бути передані «духовенству грецької релігії».

6. «Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри».

7. «Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах...».

11. «Євреї, щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати по цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах».

14. «Шляхтичі грецької або римської віри, які у той час перебували у Війську Запорізькому або були взяті в полон..., щоб не вважалися за бунтівників і безчесних».

16. Щоб «духовенства римської віри не було в Києві», а коронні війська «до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій».

17. «Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті».

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 130-131)

№ 33

1649. – 18 серпня. – Регест «Зборівської угоди»
козацької України з Річчю Посполитою

1. Король залишає Війську Запорозькому «всі його давні вільності».

2. Козаки реєстрові, чисельністю 40 тис. осіб, мають проживати у межах: «почавши від Дніпра, з сієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Придуді, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямпольа до Дністра. А також від Дністра до Дніпра, розуміється, мають прийматися до Реєстру козацького, а з другої сторони від Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі й Дніпра». Хто ж захоче бути «в козацтві» у реєстрі за цими межами, то йому «вільно вийти з усім майном в Україну...». Всі, хто опиниться за межами реєстру мають у маєтках підлягати «своїм панам».

4. Чигирин має назавжди залишатися «при Булаві Війська Запорозького».

5. Все, що сталося, «повинно бути забуте і жоден пан не може чинити помсти і покарання».

6. Король пробачає шляхті, котра перебувала у Війську Запорозькому, всі її вчинки.

7. Євреї «не можуть бути державцями, орендарями ані мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки».

8. Питання скасування унії й повернення православним церквам маєтків переносилося на ухвалу найближчого сейму.

9. Уряди у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах король надаватиме тільки православній шляхті.

10. В Києві й інших «українських містах» єзуїти не матимуть своїх шкіл.

11. Козаки не можуть шинкувати горілкою, окрім того, що виготовляють «над свою потребу – се вільно їм буде продавати гуртом. В шинках мед, пиво і інше, що звичай велить, може бути».

(Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські Угоди в XVII столітті. – Kraków, 2002. – С. 39-40)

№ 34

1649. – 18 серпня. – Регест «Пунктів хана з королем під Зборовом»

- Укласти між собою «вічну приязнь», що передбачала взаємну допомогу проти спільного ворога.
- Король обіцяв щорічно виплачувати упоминки.
- Хан обіцяв, що татарські Орди не нападуть на Річ Посполиту.
- На прохання хана король має пробачити Війську Запорозькому їхній вчинок, вчинити милосердя і залишити при давніх вільностях «відповідно до особливої з ними ухвали».

- На потребу хана король дозволить Війську Запорозькому надавати йому допомогу проти «спільного ворога».
- З цього місця, повертаючись назад, хан не може не проходити володіння короля, тому обіцяє старатися, щоб «це повернення було з якомога меншою шкодою для володінь його королівської милості».
- Збаразьке польське військо має бути «негайно звільнене» від облоги.

(Архів головний актів давніх (Варшава), ф.4, спр.35, арк.23 зв.-24)

№ 35

1649. – вересень. – Витяг з анонімного повідомлення про дії татар

Коли татари поверталися назад, «вчинили велику шкоду у Русі, Волині, Поділлі і Покутті – міста і села спалювали. Людей багато з собою у неволю забрали як жидів, Русі, так і самих козаків – жінок і дітей, а старших вирізали в пень, як це вчинили в Острозі, Сатанові і в інших багатьох містах, бо так мусили бути, як є у договорі».

(Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. № 189/II, Арк. 285)

№ 36

1649. – травень-червень. – Витяг з «Літопису Самовидця»

Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послав, а иніе килко їх было всі ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймита.

(Літопис Самовидця / Видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзира. – К., 1971. – С. 57)

№ 37

1649. – серпень. – Регест «Історії хана Іслам-Герая III» Гаджі Мегмеда Сенаї

15 серпня хан вшикував військо і під звуки барабанів і військових котлів готувався до наступу. Схоплений язик повідомив, що король ранком вирушив. Польське військо було оточене з усіх сторін. Спалахнула велика битва. «Подібної безжалісної битви й різні не було з часів Адама». Шаблі «блискотили з обіду до вечора». Було захоплено тисячі возів й полягло 7 тис. жовнів. У ночі король надіслав хану листа, прохаючи милосердя. Хан дозволив провести переговори візиря з канцлером. При цьому попередив, що татари можуть нападати на поляків, допоки не дійде до згоди. З ранку почався наступ.

Канцлер з'явився до візиря, прохаючи милосердя. Візир висунав наступні вимоги: дозволити татарам брати здобичі і ясиру «у вашому краї стільки, щоб кожен з них був задоволений»; виплатити 200 тис. злотих; надати козакам реєстр у 40 тис. осіб; кожного року виплачувати хану упоминки. Почувши їх, у канцлера «одняло мову і запаморочилося в голові». Зібрана кородем рада прийняла їх. 18 серпня було укладено угоду.

(Hadży Mehmed Senaiż Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – S. 127-131)

№ 38

1649. – серпень 1649. – Регест

«Історії козацько-польської війни» С. Грондського

У Збаражі обложені «дійшли до такої скрути, що мусили їсти кінське м'ясо й пити воду, що текла з гноем трупів, які козаки старанно скидали в поблизьку річку...»

15 серпня під Зборовом «десь опівдні примчали татари вперемішку з козаками туди, де з вартою був залишений Корецький (насправді Корицький – авт.), і вчинила на нього напад». Дещо пізніше татари «вкупі з козаками й напали на королівський табір».

(О.Ю. Мицик, О. Кислюк. Битви під Збаражем і Зборовим в описі хроніста XVIIст. Самуеля Грондського / Юрій Мицик, Олександр Кислюк // Військово-історичний альманах. – 2004. – № 2. – С. 149-151)

№ 39

1649. – осінь. – Уривок з анонімної «Віршованої хроніки»

Повертаючись від Збаража й Зборова, аж у крові бродили,
Вони¹ з ордами на замочки та містечка хижко нападали,
Татарам весь ясир, а собі здобич забирали.

Замки, села, містечка цілковито в попіл обертали,
Із гробів, з землі задля цінностей померлих викидали;
У великих густих лісах сама русь не могла сховатися,
Тим більше лехи, яким в ямах підземних пробили серця.
Тоді після завоювання кілька сот дітей, котрі плакали,
Коли потрапляла їм на очі людина, і та не могла їх відігнати,
бо вони йшли за нею,

Хапали за поли і заради Бога: «Тата, мамо!» волали,
Плачучи, ричачи, стогнучи, щоб хліба кус їм дали, кричали.
А в Поділлі люди так були вибиті, забрані татарами,
Що не тільки не було кому рятувати, але й ховати, це (?)
від Бога дано (?).

Більші ж хлопці невинні, дівчатка поштиві,

¹ Автором малися на увазі козаки, котрі супроводжували татарські підрозділи, що мали повертатися через терени козацької України, а відтак на них сучасниками також покладалася вина за спустошення краю, яке дозволив татарам король.

В пашеку поганську потрапляли, в серце немилостиве.
А що лежало скрізь у полях та гаях, болотах мертвого трупа,
Котрих бідні кості не вкрила землі шкаралаупа,
Не рахуючи тих, котрих з'їв звір, птах або ж хижий пес.

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упорядник: док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. 1: (1648-1649 рр.). – С. 532)

Примітки:

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. II. – С. 117-118, 154.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 203.
3. Його ж. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – С. 310.
4. Його ж. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1494.
5. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н.И. Костомаров. – М., 2004. – С. 327-381.
6. Там само. – С. 330-355.
7. Там само. – С. 355-363.
8. Там само. – С. 364-375, 380-381.
9. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654) : в трех томах / П.А. Кулиш. – М., 1889. – Т. 3. – С. 7-61.
10. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком / П.Н. Буцинский. – Харьков, 1882. – С. 78-80.
11. Там само. – С. 64-72.
12. Грушевський М. Історія... – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 170-192.
13. Там само. – С. 193-225.
14. Kubala L. Obłężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Szkice historyczne. – Lwów, 1880. – S. 109-111.
15. Ibidem. – S. 114-129.
16. Ibidem. – S. 137-162.
17. Frasz L. Obrona Zbaraża w r. 1649 / Ludwik Frasz. – Kraków, 1932. – S. 1-4.
18. Ibidem. – S. 4-11.
19. Ibidem. – S. 11-17.
20. Ibidem. – S. 18-49.
21. Ibidem. – S. 49-71.
22. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654) / М.Н. Петровський. – К., 1940. – С. 117-123.
23. Там само. – С. 123.
24. Там само. – С. 124-126.
25. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 101-104.
26. Там само. – С. 105-107.
27. Мицик Ю. Битва під Збаражем 1649 року / Юрій Мицик, Віктор Брехуненко, Володимир Чайка. – Тернопіль, 2009. – С. 8-110.
28. Його ж. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме / Ю.А. Мицик // Укр. іст. жур. – 2008. – №5. – С. 15-38.

29. Дзира Я.І. Збаразька облога 1649 / Я.І. Дзира // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 301-302; Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011. – С. 233-237, 241-242, 253-255; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996. – Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. – С. 223-225.
30. Стороженко І.С. Незв. пр. – С. 225-232.
31. Смолій В. Богдан Хмельницький... – С. 237-238, 242-258.
32. Степанков В.С. Зборівська битва 1649 / В.С. Степанков // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – С. 304-305.
33. Alexandrowicz S. Plan obronny obozu wojska koronnego w Zbarażu / S. Alexandrowicz // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w. – Poznań, 1994. – S. 147-170; Tegoż. Plan obronny obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku / S. Alexandrowicz // Z dziejów Europy środkowo-wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznicę Jego urodzin. – Białystok, 1995. – S. 205-216.
34. Śledziński K. Zbaraż 1649 / Kasper Śledziński. – Warszawa, 2005. – S. 38-146.
35. Andrzejczak D. Kampania Zbaraska 1649 roku / Dariusz Andrzejczak. – Toruń, 2012. – S. 20-272.
36. Rogowicz M. Bitwa pod Zbarażem 1649 / Marek Rogowicz. – Oświęcim, 2013. – S. 11-172.
37. Serczyk W.A. Napłonęcej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651 / Władysław Andrzej Serczyk. – Warszawa, 1998. – S. 233-264.
38. Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава), ф.354. – Від. II. – Книга № 14, арк.353-356; Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР, спр.1657, арк.374; Бібліотека Національна (далі – БН). Варшава. – МФ. – № 9163.
39. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ) (Київ), ф.1230, спр.289, арк. 2-9.
40. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ) / составители А.З. Барабай и др. – К., 1965. – С. 215-216.
41. Andrzejczak D. Kampania Zbaraska... / Dariusz Andrzejczak. – S. 44-51; Rogowicz M. Bitwa... / Marek Rogowicz. – S. 13-15.
42. Мицик Ю.А. Облога Збаража... / Ю.А. Мицик. – С. 19-21; Смолій В. Богдан Хмельницький... / В. Смолій, В. Степанков. – С. 231-232; Andrzejczak D. Kampania Zbaraska... / Dariusz Andrzejczak. – S. 51-58; Rogowicz M. Bitwa... / Marek Rogowicz. – S. 16-21.
43. Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІУ), оп.3, спр.58, арк.281; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 110.
44. ДБХ. – С. 111, 113-114.
45. Там само. – С. 115, 119.
46. Державний архів у Кракові (далі – ДАК), ф.465, спр.41, арк. 97; Восоединение Украины с Россней. – Т. II. – С. 200.
47. Andrzejczak D. Kampania Zbaraska... / Dariusz Andrzejczak. – S. 104-105; Rogowicz M. Bitwa... / Marek Rogowicz. – S. 57; Fras L. Obrona... / L. Fras.
48. Sikora R. Zapomniana armia / Radosław Sikora // W kręgu Nadziacza A. D. 1658.Od Historii do Literatury / pod red. Piotra Borka. – Kraków 2008. – S. 159.

49. Rogowicz M. Bitwa ... / Marek Rogowicz. – S. 148-149.
 50. Смолий В. Богдан Хмельницький... – С. 238.
 51. ДОВ. – С. 301-302.
 52. ДАК, ф.465, спр.31, арк.77.
 53. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы / Д. Колодзейчик // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 84-85.
 54. ДОВ. – С. 251-252.
 55. ДБХ. – С. 130-131.

В статье предложены методические рекомендации и подобраны источники, имеющие отношение к освещению важной темы по истории Украинской революции XVII в., а именно: «Збаражско-Зборовской кампании украинской армии и ее последствий (май-август 1649 г.)» для казацкой Украины. Они помогут преподавателям, учителям и студентам глубже постигнуть ее причины, ход и результаты. В частности, выяснить сущность стратегического плана Б. Хмельницкого и его соратников, влияние крымского фактора на ход Зборовского сражения и содержание заключенного 18 августа 1649 Зборовского договора, отрицательные политические плоды успешной военной кампании.

Ключевые слова: украинская армия, Б. Хмельницкий, осада, сражение, Збараж, Зборов, хан, татары, король, поляки, договор.

Отримано 27.09.2016 р.

УДК 378.091.12:005.963.5(477)«192/193»

Олександр Комарницький

ВИРОБНИЧА ПРАКТИКА У ЖИТТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ УСРР У 20-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х рр. ХХ ст.

У статті аналізується виробнича практика, що була важливою складовою життя студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. Автор констатує, що на першому етапі молодь набувала виробничого досвіду у майстернях, лабораторіях, кабінетах своїх вишів чи використовувала матеріальну базу місцевих наукових установ, навчальних закладів, після чого практика набувала краєзнавчого характеру і передбачала вивчення виробництва, для чого проводилися екскурсії. У матеріалі показано роботу студентів безпосередньо на промислових підприємствах. Йдеться також про труднощі в організації індустріальної практики.

Ключові слова: студенти, практика, інститут, виробництво, завод.

Специфічною формою та засобом навчання у педагогічних навчальних закладах була виробнича практика. Комплексно дана проблема не вивчалася. Окремі її аспекти представлено у